

VII. Ženy na okraji

552
ŽENA V ČESKÝCH
ZEMÍCH
OD STŘEDOVĚKU
DO 20. STOLETÍ

KDO VŠECHNO PATŘIL A PATŘÍ MEZI ŽENY NA OKRAJI, ŽENY *in margine*? Současný sociolog, psycholog, pedagog či kriminalista by *marginalitu* označil nejspíše pojmem sociální patologie. Marginalita je porušení nebo odchylka od společenské normy nebo skupinovým, nerespektování požadavků, které na jednotlivce či skupinu společnost klade; případně jejich porušení. I v historickém kontextu je možné objevit obecné znaky, které se vyskytují ještě u moderní sociální deviace. Jsou jimi určitá zakomítenost v podmíněnosti marginality, z určitých sociálních skupin, kteří žijí ve shodných či podobných podmínkách. Dalším společným znakem je podobnost nebo dokonce identita příčin, jejichž působením deviace vzniká, dalším určitá opakovatelnost, stabilita deviantních jevů v čase a v místě a určitá hromadnost, stabilita a rozšířenost při stejných podmínkách.

Ženy, které se ocitly „na okraji“, provázely – stejně jako jejich společensky „správné“ zařazené vrstevnice – celé dějiny. Narušovaly, na rozdíl od mužů ve většině případů individuálně, právní, mravní, náboženské i etické normy, společenský pořádek či ohrožovaly své bližní, někdy obojí. Toulaly se, žebrały, kradly, podváděly, vraždily, porušovaly náboženské normy či po staletí panující rigidní formy sexuální morálky. Některé byly vykořeněné, „neuselité“ (dnes bychom řekli „bez stálého bydliště“), stíhané od raného novověku až do 20. století.¹ Ale nemuselo jít pokazdék o vyslovené „kriminální“ činnost – na okraj společnosti se mohla dostat i žena, která narušila dobový konstrukt feminity či se vymkla sociální kontrole.²

LEGISLATIVNÍ KONTEXT ŽENSKÝCH PROVINĚNÍ

Převažující podíl na trestné činnosti měli v minulosti (i současnosti) muži. Přesto lze konstatovat, že na cestě k moderní společnosti delikvence a kriminalita žen vzrůstala. Podle názoru některých penologů existuje spojitost mezi jejím vzestupem a ženskou emancipací:

jakmile ženy dosáhnou na práva a pozice až dosud vyhraněná mužům, přiblíží se objem i charakter jejich nezákonné činnosti vzorcům maskulinním.³ To ovšem platí až pro pokročilé 20. století.

Během předcházejících staletí byla žena – bez rozdílu sociálního postavení – považována v podstatě za nesvéprávnou. Slechtičny sice podléhaly právu zemskému, měšťanky městskému; venkovanky jako příslušnice poddanského obyvatelstva zůstávaly v pravomoci svých vrchností, nicméně vždy existovala snaha řešit prohřešky dívek i vdaných žen uvnitř rodiny uplatněním soukromého nadprávní hlavy rodiny. Také podle kanonického práva byl hlavou rodiny muž, který rozhodoval o dětech a měl právní odpovědnost za trestné činy své ženy a dětí.⁴ Na jiném místě jsme zmínili „výhody“ vdov i skutenčnost, že „smilstvo“, tedy nevěra, bylo trestně předešším u žen. V jejich trestání alterovala až do konce 18. století privátní a veřejná moc. Došlo-li k pochybení ženy urozené, snažila se ho rodina vyřešit sama, často drasticky: vražda „smilné“ manželky byla zpravidla tolerována. Roku 1507 nechal Mikuláš mladší Trčka z Lípy zadat svou nevěrnou ženu, osmnáctiletou Kateřinu ze Šelmburka.⁵ O sedmdesát let později byla na tvrzi Svěbohy u Nových Hradů zadržena paní Eliška Kořenská. Dopadla lépe než Trčkova choť: ze svého vězení byla vysvobozena. Dívodem byla asi její nevěra, které se dopustila s Jakubem Krčinem; oklamany manželem byl zřejmě Petr Kořenský z Terešova, krumlovský hejman, jemuž do roku 1566 patřil dvůr Záhoří u Vodňan. Okolnosti zadržení jsou nejasné.⁶ Tvrdý a ponižující trest stihl na počátku 17. století neprovdanou Elišku Kateřinu Smiřickou, která svedla kováře.⁷

Nevěra mužů v postaté trestána nebyla, doklady postihu jsou ojedinelé. Jeden z nich našel královéhradecký historik František de Paula Svenda v ještě kompletním městském archivu. Ilustruje závislost ženy na muži, její oddanost provinivšímu se manželovi: roku 1559 prosila Kateřina Formanka za svého muže u městské rady, aby mu byl trest mrsknání metlou pro cizoložství odpuštěn. Na žádost její a jiných „pocivých žen“ mu byl prominut, ale musel se do tří dnů z města odstěhovat a pod hrozbou trestu se nevracet.⁸ Tato výjimka kontrastuje s deskámi zpráv o trestání nevěrných či prostopásných žen a „smilných“ či jen „veselých“ vdov.⁹

Snahou o kodifikaci trestního práva byla *Constitutio criminalis Carolina*, přijatá roku 1532 na sněmu v Řezně jakožto „Cisare Karla V. a svatě Římské říše hrdelní řád“. Řád zůstal jen subsidiárním právním pramenem, ale byl používán pozdějšími hrdelními řády (např. zemským hrdelním řádem Ferdinand III., zvaným *Ferdinan-*

553
ŽENY
NA OKRAJI

da, pro Dolní Rakousy, který byl aplikován i v českých zemích, především pražským apelačním soudem), ujal se obecně u soudů a stal se základem jednotného trestního práva v německých zemích, někde až do druhé poloviny 19. století. Jeho obsahem bylo především trestní řízení (výslech byl provázen mučením) a definice zločinů. V oboru trestního řízení uznával vedle pravdědného obžalovacího procesu i proces inkviziční. O vině rozhodovali soudci. Tresty byly kruté: čtvrcení, pohřbení živiva, narážení na kůl, upálení, lámání kolena, stětí, oběšení a utopení, což vše mohlo být zosřeno trháním žhavými kleštěmi a vlečením na popraviště. „Mrtvějšími tresty“ bylo utnutí prstů, ruky, ucha, vypíchnutí očí. Tato odpuzující krutost odráží názor na nezbytnost zastrážovací funkce trestu – měl být neodvolatelnou pomstou na pachateli.

V pořadí další zákoník, *Constitutio Criminalis Josephina*, byl vydán roku 1707; v Čechách začal platit o rok později. Rozvíjel a upřesňoval *Carolinu*; tvrdost trestů i tortury zachoval. Mučeny neměly být osoby slechtického stavu, osoby nezletilé (genderové rozlišení považovalo dívku za zralou, tedy schopnou tortury, v patnáctém, chlapece až v osmnáctém roce života), ženy těhotné, nedětky a osoby starší sedmdesáti let. Zákoník rozlišoval pět stupňů tortury – není divu, že vyslychaný někdy nepřežil.¹⁰

Tereziánský trestní zákoník z roku 1769, *Constitutio Criminalis Theresiana*, byl ještě zákoníkem starého typu, při výslechu využíval mučení (v knižním vydání zákoníku se nacházela obrazová část s názornými kresbami jak mučení provádět), doživotního žaláře, tělesných trestů i trestu smrti. Umožňoval stáhat jednání, jež v něm vůbec nebyla uvedena, spoléhal na „libovůli“ soudců a na panovníckou милост.¹¹ Na jeho základě bylo možné ještě vynést za cizoložství trest smrti, případně – ke konci tereziánského období – vypovědět provinilce po výprasku z panství. Smilstvo (v případě mužů i žen), případně „nedovolené těhotenství“ bylo trestáno vyhánáním z panství, žalářem, veřejnými pracemi.¹² *Theresiana* usilovala o stavovskou i genderovou rovnost: snažila se prosazovat stejné morální zásady u žen i mužů. V praxi však byly ženy postihovány častěji a přísněji.¹³

Následující desetiletí jsou obdobím zrodu moderní legislativy. Za počátek nového směru v trestním právu považují právní historikové josefínský *Všeobecný zákoník o zločinech a trestech* z roku 1787.¹⁴ Zákoník byl ovlivněn zejména myšlenkami italského filozofa a politika, reformátora trestního práva Cesara Beccarii, autora slavného *Dei delitti e delle pene* (první překlad jeho práce, německý, vyšel roku 1765 v Praze)¹⁵ a „domácního“ právníka a politika, pokřtěného

mikulovského žida Josefa Sonnenfelse. Všeobecný zákoník o zločinech a trestech byl technicky dokonalejší, stručný a úplný. „Není trestného činu bez zákona, není trestu bez zákona“, neboli *Nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege*, tak stanovil a zaručil všem, že za čin, jenž není v zákoníku uveden, nemohou být stíháni, že jim nemůže být uložen trest, který zákoník nezná. Rozšířil zločin, znamenající závažné narušení zájmů státní moci či bezpečnosti občana, a policejní delikt, ohrožující veřejný pořádek či mravy, a čin neúmyslný, zavinený nebalostí, který je vyjmut z kompetence kriminální justice.¹⁶

Oproti tereziánskému se nový zákoník postavil za zásadu přiměřenosti, tedy za úměrnost mezi společenskou nebezpečností činu a přísností trestu. Zásáhl do jeho koncepce – účelem trestu přestala být muka a nastoupila snaha o převýchovu pachatele. Vedle vězení sloužil k převýchově systém nucených prací. Zákoník znamená počátek humanizace trestního práva; trest smrti byl ponechán jen pro případ stanného práva, v ostatních případech byl zrušen (šlo ovšem jen o zrušení dočasné),¹⁷ zrušeny byly i dřívější formy feudálních trestů a krutých zákroků. Poprvé zakotvil některé zásady trestního práva hmotného. Co se týče konkrétních trestných činů, přestal jevit úřední zájem o dobrovolné nemanželské „smilstvo“ mezi dospělými osobami; také cizoložství přestalo být stíháno z úřední moci a stalo se soukromozálobním deliktem. Některá trestná jednání byla nově formulována – zneužití úřední moci, rušení náboženství, které bylo trestáno pouze jako přestupek a podvod. Na druhou stranu zákoník zachoval tělesné tresty – výprask aplikoval jako trest svébytný i doplnkový, a to zejména za delikty policejní povahy, bez rozlišení věku a pohlaví. Maximum činilo sto ran holí (pro muže) nebo melou (pro ženy).¹⁸

Dalším posunem v rakouském trestním právu se stal roku 1803 *Zákoník o zločinech a těžkých policejních přestupcích* (v následujícím roce vyšel český jako *Kniha práv nad přecizenými hrdelními a těžkými řádu městského*).¹⁹ Měl jednadvaacet hlav a hned v úvodu se přihlásil k hlavním zásadám josefínského trestního práva. Rozšířil tři stupně trestného činu: zločin, přečin a přestupek. Ke zločinům náležely vlastizrada včetně urážky panovníka, pobuňování a rozbroje, veřejné násilí, návrat vyhnanec, zneužívání úřední moci, falšování mincí, falšování papírových plátidel, rušení náboženství, násilné smilstvo, vražda a zabítí, vyhánění plodu, odložení dítěte, poškozování zdraví, „dvouboj, neboližto vyzvání na kordy, na pistole neb na kyje“, zhárství, krádež, loupež, podvod, „dvojité manželstvo“, nacti-

utrhání a konečně napomáhání ke zločinu.²⁰ Oproti josefinskému rekriminalizoval zákoník z roku 1803 náboženské delikty.

Ženy mohly být i jak pachatelkami, tak oběťmi trestných činnů. Zatímco „násilné vyhnání plodu“, vražda, zabití či odložení dítěte byly zločinem spíše ženským, pak soubor, násilné smilstvo či loupež patřily spíše mezi „mužné“ skutky. Ostatní zločiny nebyly z podstaty genderově vyhraněné, třebaže podíl žen na kriminalitě byl obecně menší. Přesto je v zákoníku několik specifických ustanovení týkajících se žen a stavějících se k ženám mírněji s ohledem na jejich biologické pohlaví. Pokud se týče tělesných trestů, zákoník znal „kárání holí nebo metou“ jako trest doplňkový k trestu odnětí svobody. Počet ran snížil na padesát a genderově rozlišení zachoval: holí byli trestáni jen muži, metou ženy a chlapci mladší osmnácti let. Bítí se nevykonávalo veřejně, mohlo se však během trestu častěji opakovat. Tělesné tresty byly definitivně zrušeny zákonem z 15. listopadu 1867 čísla 131 ř. z.²¹

Zločin veřejného násilí obsahoval řadu skutkových podstat. Jednou z nich byl únos týkající se pouze případů, kdy byly oběťmi ženy a nedospělé osoby. Šlo o tradiční skutkovou podstatu, trestanou již ve středověku a raném novověku. Nesloužila jen k ochraně zájmů žen, rodičů, poručníků a vychovatelů dětí, nýbrž také k ochraně zájmů manžela. Zájem manžela chránilo právo do té míry, že zločin byl spáchan i tehdy, pokud žena s únosem souhlasila či pokud se pachatelé cíle dosáhnout nepodařilo. Úmysl pachatele směřoval podle zákonodávce k tomu, aby se s unesenou osobou oženil anebo s ní páchal smilstvo.²² Hlavu patnáctou označil zákoník jako „O smilstvu násilném a jiných smluvných případnostech“. Paragraf 110 přesně vymezil jednaní pachatele, užití „nebezpečné pohružky, skutečného násilí nebo lstného omámení smyslu“. Formulace tohoto zločinu vyjadřovala hodnotící citové zabarvení; mluvila o „chlípnosti a žádostech“ pachatele.

„Zprznění“ či „zmrhání“ osoby mladší čtrnácti let podřazoval zákoník pod násilné smilstvo. Skutečnosti, byli zde souhlas poškozene či poškozeneho, se zákon nezabýval. Přísně se zákon stavěl k „závodu“, tedy kupřívství ve vztahu k nevinné osobě. Obojí trestal těžkým žalářem od jednoho do pěti let.²³ Zákoník sice stíhal cizoložství, nicméně stíhání nemělo být zahájeno z úřední moci, ale jen na žádost poškozene strany. Pokud v důsledku cizoložství vzešla pochybnost o otcovství dítěte, měla být žena potrestána přísněji. Právo takový přestupek stíhalo opět jen na žádost rodičů, příbuzných nebo poručníků. Trestně zůstalo rovněž „zavedení a zmrhání“ osoby pod nevyplněným slibem manželství.

V paragrafu 122 trestní zákoník uvádí jako zvláštní případ vraždy dítěte. Takovou vraždu mohla podle znění zákoníku spáchat matka, „která dítě své při porodu zabije a usmrtí, nebo opuštěním zounynslým přispění při porodu potřebného zahynouti nechá“.²⁴ Důležitě bylo, zda se jednalo o dítě manželské, nebo nemanželské. V prvním případě hrozil pachatelce vyšší trest, neboť tento čin byl vnímán jako závažnější a společensky nebezpečnější – mohl být trestán doživotním těžkým žalářem. V případě matek nemanželských dětí se uděloval „pouze“ trest od deseti do dvaceti let. Nejmeně přísně byly trestány matky, které svému dítěti záměrně neposkytly potřebnou pomoc, následkem čehož dítě zemřelo – těm hrozilo vězení od pěti do deseti let. Vražda novorozeného dítěte tak byla do jisté míry ve srovnání s vraždou ostatních příbuzných „privilegovaným“ trestným činem. Klíčovým termínem, z něhož vyplývalo, zda vražda dítěte může být posuzena podle tohoto mírnějšího paragrafu, byl výraz „při porodu“. Zákoník nijak nespécifikoval, jak dlouho po porodu je možné vraždu dítěte posuzovat stále ještě podle paragrafu 122. Nicméně se mělo za to, že by tato lhůta neměla překročit dvacet čtyři hodin.²⁵

Od roku 1850 probíhala v Rakousku diskuze o novém trestním zákoníku. Výsledkem byl trestní zákon čísla 117 ř. z. ze dne 27. května 1852, jenž vstoupil v platnost 1. září téhož roku. Jako několikrát novelizovaný právní předpis přežil konec habsburské monarchie. Druhy zločinů se příliš nezměnily. Došlo pouze k rozpracování řady skutkových podstat veřejného násilí a k přejmenování některých hlav. Změnil se paragraf o násilném smilstvu. Zákonodávce nahradil původní znění vhodnější, neutrálnější formulací, která už nehovořila o „chlípnosti a žádostech“ pachatele, ale o „mimomanželském souložení“. Znělo to lépe, ale znemožňovalo trestat znásilnění manželsky manželem. Násilným smilstvem se rozuměla i mimomanželská soulož s bezbrannou osobou, s osobou v bezvědomí či mladší čtrnácti let. Mohli mít pachatelé důvodně zato, že je dívka starší a že ke styku svolila, jednalo se o omluvný důvod. I toto bylo na rozdíl od zákoníku z roku 1803 nové. Od násilného smilstva zákoník odlišil a nově formuloval skutkovou podstatu „zprznění“. Jednání bylo vynezeno jako tělesné zneužití jiné než v případě násilného smilstva. Zde se ustanovení nevyplnulo známému pojmu „chlípné žádosti“. Došlo také k rozšíření skutkové podstaty kupřívství. Zákon za něj stíhal i rodiče, poručníky, vychovatele a učitele.²⁶

Vraždy a zabití se týkala hlava XV prvního dílu zákoníku. Jsou zde opakovány všechny základní druhy vražd, jak je již definoval zákoník z roku 1803. Ani trestní sazbu se nový zákoník v případě

vraždy nešli od svého předchůdce.²⁷ I zde nalezneme zvláštní paragraf 139, který se zabýval speciálně vraždou dítěte a který opakoval znění dřívějšího paragrafu 122. Ani v novém zákoníku nebylo přesně definováno, co znamená usmrcení dítěte při porodu. Podle rozhodnutí Nejvyššího soudního a kasačního dvora číslo 5817 ze dne 7. května 1854 mělo záležet na soudeci, „aby v každém případě zvlášť dle osobní povahy obviněné a dle poměrů posuzoval a rozhodoval“, neboť tento zločin spočíval „v duševním rozechvění matky při porodu“.²⁸ Ve srovnání s prostou vraždou byl mírněji posuzován trestný čin zabití, za nějž hrozil trest těžkého žaláře od pěti do deseti let, v případě zabití blízkého příbuzného pak deset až dvacet let. I zde šlo o ustanovení, které se shodovalo s předchozím stavem (paragraf 125 zákoníku z roku 1803).²⁹

TULÁČKY A ŽEBRAČKY

Ženy, které si vydělávaly na chléb prací svých rukou, žily sice v chudobě, ale zachovávaly si na rozdíl od svých vrstevnic živořících na společenském dně alespoň zbytky lidské důstojnosti. V nejnižších vrstvách společnosti přežívaly žebráčky a tuláčky, mnohdy staré, slepé, chromé a jinak zmrzačené, z almužny. Někdy mezi nimi končily chudé vdovy se svými sirotky nebo ženy opuštěné manželům. Tyto lidské trosky neměly na prodej ani práci svých rukou, ani své tělo, aby s ním mohly obchodovat jako prostitutky. Jejich život, závislý na milosrdenství jiných, se proměnil v pomalé umírání. Násičtí nebylo žebrání ve středověku žádnou hanbou a dar almužny byl chápán jako náboženská povinnost. Mnohdy za ni byla žádána od příjemců protisluzba, sestávající z návštěvy kostela a modliteb za spásu duše obdarovávajícího a členů jeho rodiny.³⁰ Ani tato motivace nemohla být stoprocentně účinná, protože žebráckých bylo mnoho. Prošli o almužnu na volných prostranstvích, u kostelních dveří, na mostech, na nárožích. Přežívali v okolí hradeb ve svých nouzových starožitních, tvořících nejbizarnější příbýtky.

Žebráci a žebráčky se stahovali do měst především při výročních trzích a slavnostních příležitostech.³¹ Tvořili společnost lidí bezce citi a práva, kteří upoutali zájem také několika reformních a husitských, zvláště pak radikálních kazatelů, jako byl Jan Želivský. V kázání Želivského však vykrystalizovala vedle politováníhodných ubožáků skupina lidí „nejnižšího stavu“, která v očích kazatele zasluhovala pro svou špatnost odsouzení. Patřili k ní podle něho lupiči, tedy kri-

minálníci, katovi pacholci, birnici a nevěstky.³² Vyjmeme-li ze jmenovaných kategorií katovy pacholky a birnice, kteří přišli do oblasti exekutivního systému měst,³³ přiděli Želivský dalším dvěma skupinám v podstatě stejně marginální místo na samém společenském dně, které jim dnes připisuje historiografie.

Konec středověku je provázen růstem kriminality, která je důsledkem vyhození sociální nejistoty neklidných časů, a od poloviny 15. století k ní přispělo též zhoršování ekonomické situace měst. Královská města posílňovala od roku 1454 revize pozemkové držby a poddanská města hospodářská politika slechty. Mnoho mužů z nižších vrstev odcházelo z měst k vojskům. Na této skutečnosti se podepsala domácí válka a křížácké tažení proti Čechům.

Prestože podání almužny a pomoc chudému bližnímu zůstávalo povinností dobrého křesťana, vytvářela dobová legislativa podmínky pro trestní postih tuláků a žebráků: pojem „tulák“ definovalo poprvé Ohnovené zřízení zemské z roku 1627, respektive 1628, a podle potřeby byl upřesňován výnosy místodržitelství.³⁴ Mezi toulajícími se osobami nechyběly ženy, kterých ovšem bylo v poměru k mužům mnohem méně.³⁵ Pronásledovány byly kvůli potulce, krádeži, protože neměly pas, kvůli „nemravnému životu“, i protože byly „padlé“.

Velmi tvrdě byli trestáni Cikáni, které nařízení českého místodržitelství z 2. srpna 1689 prohlásilo za psance. Ohled k pohlaví zde hrál ve prospěch žen: podle místodržitelského patentu ze 7. ledna 1710 měli být dospělí „Cikáni mužského pohlaví“ přistřiženi v Čechách, na Moravě a v rakouských knížecích oběšením, nepholným dospívajícím dětem a ženám mělo být v Čechách uloženo práve a na Moravě levé ucho; v rakouských zemích jim byla na záda vypálena šibenice. Do země se nesměly vrátit.

Odlisné tresty pro muže a ženy zmiňoval též reskript Leopolda I. z 29. září 1701.³⁶ Děti mladší čtrnácti let byly cikánským matkám odebrány, odevzdávány do místních rodin, případně do špitálů, a podrobny katolické výchově – nebylo vzácností, že se je jejich původní rodina, se zdarem či nikoli, pokusila unést zpět.³⁷ Mezi pronásledované osoby patřili i podomní obchodníci, herci, hudebníci a komedianté, mezi kterými nechyběly ženy. Vymezení „tuláků“ bylo veelku vágní; je ovšem zjevné, že se na ně vázaly – kromě žebrání – i další formy závažnější trestné činnosti, především opakovaně drobné krádeže. Prodej ukradených věcí zajišťoval alespoň minimum peněz, často ale vedl k dopadení, usvědčení a potrestání pachatele.³⁸

Přesnou definici tuláctví jakožto hromadného sociálního jevu nevytvořila zprvu ani legislativa 19. století. Obecně se pod pojmem tu-

lák rozuměl jedinec nemající práci, zaměstnání, ani jiné existencií prostředky, potulující se z místa na místo a žijící na útraty soukromé dobročinnosti. Tuláctví se jeví jako kvalifikovaná žebrota; od žebřáka z povolání se tulák lišil svou mobilitou, kdežto žebřák většinou omezoval svou „činnost“ na určité místo. Prostředky se snažil získat jakýmkoliv způsobem, proto bylo tuláctví považováno za společensky nebezpečné.

Tulákem či žebřákem se člověk stal z nejrůznějších příčin. Pomíne-li možnost duševní úchylnky, je tuláctví výslednicí rodinných i společenských vlivů: mezi tuláky se dostávali sirotci, děti bez odpovídajícího sociálního zázemí, nalezenci, alkoholici, propuštění trestanci, prostitutky. Na žebrota či toulání se většinou vazaly i další společensky nebezpečné jevy: krádeže, mimomanželské sexuální kontakty. Tuláctví ale nevyplulovalo příležitostnou, většinou nádejnou práci – dívky či ženy mohly občas pracovat jako děvečky.³⁹

Veřejná moc se těmto jevům snažila čelit, tuláctví a žebrota považovala v našich zemích jak raně novověká, tak moderní legislativa za zločin a trestně je stíhala. Moderní sociální myšlení ho označilo za veřejné správy, která má používat preventivních prostředků. Přesto zůstalo rakouské zákonodárství na stanovisku práva trestního; ustanovení trestního zákona a zákona z 10. května 1873 číslo 108 ř. z. proti „osobám práce se šířícím“ byla nahrazena zákonem z 24. května 1885 číslo 89 a číslo 90 ř. z., který stanovil podmínky, za jakých může být jedinec držen v donucovací pracovně nebo polepšovně.

Podle paragrafu I tohoto zákona je tulákem ten, kdo se potuluje bez zaměstnání a práce a nemůže prokázat, že má prostředky k obživě nebo že se snaží nabýt jich řádným způsobem. Trest za tuláctví se pohyboval od jednoho do tří měsíců vězení. Tulák mohl být držen v donucovací pracovně, mladistvý do osmnácti let v polepšovně. Pobyt v donucovací pracovně nesměl být delší než tři roky. Podle paragrafu 4 mohla obec, která na svém území přistihla takové individuuum, naříditi mu za penězími nebo naturálními podmínkami; pokud by se jí dotýčný zdráhal vykonat, byl potrestán vězením od osmi dní do jednoho měsíce.⁴⁰ Jiným represivním prostředkem byl hnanecský zákon z 27. července 1871 číslo 88 ř. z., nařizující tzv. postřek (*Schub*; odtud „šupák“ či „šupačka“), dopravu pod dozorem četníků do domovské obce.⁴¹

Za žebřáka byla považována osoba, která se veřejně nebo dům od domu doprošovala různým způsobem na cizích osobách penězích částek nebo věcí, majících peněžitou hodnotu. Žebroťe čelila

rakouská legislativa rovněž represivními prostředky. Starší zákonodárství rakouské, zejména *Theresiana*, ještě neuvádělo zvláštní ustanovení proti žebroťe, nicméně už předtím, roku 1754, bylo vydáno nařízení *Better, Schub- und Verpflegsgordnung*, stanovící zásady chudinské péče pro všechny habsburské země. Nárok na podporu měly jen „usedlé“ osoby; nařízení umožňovalo postit tuláctví a žebroty. Trestní zákoník z roku 1803 prohlašuje žebrota za „těžký přestupek policejní proti veřejné mravnosti“. Stejného znění byl trestní zákon z 27. května 1852 číslo 117. Na žebrota se vztahovaly i zákony z 10. května 1873, číslo 108, i z 24. května 1885, číslo 89 ř. z. Trestanstva se vězením od osmi dnů do tří měsíců.⁴² Sociální myšlení a vznikající penologie konce 19. století podobná řešení odmítala a důraz kladla na sociální prevenci. Navzdory represivním snahám patřil tulák ke koloritu venkova; žebřák, postava spíše městské subkultury, byl ale – uvěřme-li krásné literatuře – na venkově více vážen. Žebřácky suplovaly na venkově informační agentura, obě pohlaví byla zvána na svatbu – jejích chvála, hana či pomluva mývaly v místě i okolí velkou váhu.⁴³

KOUZELNICE, ČARODĚJNICE

V českých zemích jako jinde v Evropě zanechalo pohanství, překonané vítězím křesťanstvím, mezi lidmi hlubokou stopu v pověřích, které se nepodařilo církvi do konce středověku vymýtit.⁴⁴ Prostředí naplněné lidovými pověřami vytvářelo živnou půdu pro provozovatele magie. Někdy bylo obtížné odlišit magii od vědy, ještě těžší však bylo oddělit škodlivou (černou) magii od prospěšné (bílé) nebo léčitelské ochranné působení od čarujících kouzelniců.⁴⁵ A právě jeho provozovatelky z řad prostých žen, označované někdy za čarodějnice, k nimž patřily především bylinkářky, kořenářky a často pastýřky,⁴⁶ svými kouzelnými praktikami vycházely vstřícně klientele, rovněž převážně ženské. Církev s jejich praktikami bojovala symbolickým výnosy, statuty, klabami a dalšími prostředky, nešla ale do krajnosti.⁴⁷ Už v první polovině 14. století jí přispěchala na pomoc městská práva, která svými normami v boji s provozováním magie přitvrdila i hrozbami upalování kouzelnice, označovaných i za čarodějnice. Spojení určitých forem femininity a čarodějnicví se zrodilo zřejmě kolem roku 1400.

Přitom bylo možné využít Druhého knihy Mojžíšovy, příkazu „čarodějnicí nenecháš žít“.⁴⁸ České země byly díky pozdnímu zavede-

ní papežské inkvizice (teprve v roce 1318), která navíc v souvislosti s husitstvím prakticky zanikla, až do sedmdesátých let 17. století čarodějnických procesů v podstatě ušetřeny. Výjimku tvořilo Slezsko, vedlejší země Koruny české, kde hlavně ve Vratslavi v letech 1456–1503 končily čarodějnické procesy tragicky.⁴⁸ Koldinova městská práva považovala čarodějnický za zločin, jen pokud jim byla způsobena další škoda; jednalo se především o travivství.⁴⁹ Aktivizace boje proti čarodějnictví začala v německém pohraničí, především v oblastech ležících poblíž „protičarodějnický“ agilního Saska.

V některých městech (např. v Nymburku) došlo k hrdelním procesům, v nichž nebyly na zapálenou hranici odsouzeny čarodějnice obcující s ďáblem, ale kouzelnice, které působily na lidi prostřednictvím svých čar a kouzelných lektvarů, z nichž byly zvláště žádané „nápoje lásky“. Někdy se však kouzelnicím povzbuzující ingredience smíchat příliš nepovedlo a vše skončilo pro zamlouvané smrti způsobenou otravou, pro rádkyni, předstírající znalost kouzel, smrtí na hranici. Například v Rabštejně toužila „vdova Šmihrgalová“ získat náklonnost mladého pacholka. Zprvu, jak přiznala na mučení, mu dávala pít v pivu rozpuštěné psí sádlo, ale žádný účinek se nedostavil. Jedna sousedka jí poradila, že se do tohoto „nápoje lásky“ musí přimísit kouzelný prášek, nápoj však musí předložit pacholkovi třetí osoba. Našla ji v Dorotě, ženě nožičce. Proces s „kouzelnicí“ Šmihrgalovou se však proměnil v žalobu z travivství, když přiznala, že podobnými prostředky připravila o život svého prvního manžela a také písaře Jakuba.

Mnoho otrěsných travivských činů přiznala na mučení na městském soudu v Rakovniku roku 1547 Rajna, děvčeka mlynáře Jindry. Kouzelníci a trávění lidé jí prý naučila „pěkná Káča“, sestra jakési Černé ze Senomat. Z výslechu se zdá, že Rajna byla promiskuitní a své milostivé avantýry ovlivňovala čarami a řešila travivskými činy. Tvrdila, že „který pacholek se jí zalbil, když jeho vlasů dosáhla, zůstati jí namohl“. Její rádkyně, Káča, jí dala navíc koření proti otěhotnění. Pacholka Jana ve vsi Čeradicích, když si ji nechtěl vzít za manželku, otrávila. V Žitelicích otrávila děvčku Annu, protože „jí s frejřem lhala“. Káču Hroudovou v Podmoklech, s níž se hádala kvůli nějakému pacholkovi, měla také otrávit. V nějaké vsi u Žatece měla poměr s jakýmsi Kučerou, ženatým člověkem, a proto otrávila jeho ženu. Poslední oběti této hrůzné travivky, máměli věřit jejím priznáním, které nikdo neprověřoval, byla manželka mlynáře Jindry, u něhož Rajna sloužila. Jindra s ní měl poměr a sliboval, že si ji vezme. Proto chtěla jeho ženu odstranit. Nejprve zarádila, aby mlynářova žena začala bláznit. Mlynářka byla právě tehdy po porodu v šes-

tinedělí, a když šla do kostela, tu jí Rajna vložila do postele kouzlo, po němž každý „tesknotami schmoti a blázniti i umříti musí“. Byla to Rajnina menstruační krev, svázaná do kusu aksamitu a ornátu. Rajna sebrala Jindrové po porodu placentu a ukryla ji na místě, přes které mlynářka často chodila, v pevné vířce, že tím kouzlem „uschne a umře“. Svou „nemoc“ dala vypít Jindrové v pivu a tak ji otrávila.⁵⁰

Ideový základ ke skutečnému honu na čarodějnice dala roku 1484 bula *Summis desiderantes* Innocence VIII. Dva roky nato, v roce 1486, vydal Heinrich Institoris ve Štrasburku *Malleus maleficarum*, příručku, která soustředila a systematicky utřídila všechny dosavadní znalosti o čarodějnicích. Výslovně se v ní pravilo, že žena inklinuje k čarodějnictví na základě své fyziologické méněcennosti a své nebezpečné sexuality. Půdu *Kladivu* připravovaly traktáty o čarodějnicích, jimiž si svou pozici upevňovala scholastická teologie. Objasnila místo ďábla v systému univerza a za podstatu kouzelnictví prohlásila obcování mezi mužským satanem a mezi ženou, proměňující se tímto aktem v čarodějnicí, tedy ve spojení magie s diabolismem. S dotvořením těchto teorií zároveň dozrály nezbytné podmínky v právně-soudní praxi, jejíž základy se datují od působení dominikánů v procesech s kacíři a s provinilci obžalovanými z kouzelnictví – z provozování magie. Čarodějnické procesy na ně mohly přímo navázat.⁵¹ Misogynství autorů *Kladiva* tak spočívalo na křesťanské tradici. V jeho praktickém uplatnění postupně došlo k vytvoření promyšlených vyšetřovacích postupů, které téměř vždy donutily nešťápnici – méně často nešťápníka – k priznání.

Rysem honu na čarodějnice byla kolektivnost: často se jednalo téměř o genocidu skupin obyvatelstva. Procesy odrážely dobové sociální, ekonomické a demografické krize, s nimiž si společnost neuměla poradit, proto hledala viníky. Staré ženy, agresivní a hádavé, často vzbuzující odpor, nechtů, strach a nedůvěru, se staly ideálním hromosvodem. Honu neunikly ani ty, které se vyznaly v léčitelské a dokázaly pomoci lidem i domácím zvířatům. Dívodem k narčení z čarodějnictví se tak mohlo stát ohrožení praxe oficiálního lékaře a ve velké většině případů i snaha vyšetřujících soudců obohatit se jménem osob (ty už nebyvaly zpravivdla ani staré, ani ošklivé, nevzbuzovaly odpor), které poslali na hranici či pod katův meč.

Ferdinanda považovala čarodějnicí za jeden z nejžestších zločinů, co do závažnosti následoval hned za urážkou Boha, ještě před urážkou majestátu a velezradou.⁵² Analýza jednotlivých paragrafů odráží panující pověrčivost i prostor pro zmanipulování výpovědí – otázky, kladené při vyšetřování, jsou sugestivní a obsahují už odpor-

věd. Zákoník byl vzorem i pro *Josephinu*. Procesy dosáhly vrcholu za vlády Karla VI., kdy tzv. Heymenův právní lexikon z roku 1738 odlišil čarodějnické skutky, které vznikly ve spolku s ďáblem (trestem bylo upálení), od těch, které byly bez ďábelského paktu (trestáný „poutným“ stětním).⁵³ V oblasti Slezska a severní Moravy se od dvacátých let až do konce 17. století staly procesy proti čarodějnicím masovou záležitostí.⁵⁴

Pronásledování čarodějnic se šířilo, bylo považováno za typickou formu ženské kriminality. Proč se obětí čarodějnických procesů stávaly právě ženy? Odpověď hledáme v dobovém konstrukturu ženy jako té „druhé“. Křivost jejího charakteru vyplývá ze zakřivení Adama, z čehra, z kterého byla stvořena, z něj pramení její posedlost sexualitou, její vlhká, studená a nečistá podstata. Čarodějnicí zůstalo zločincem až do 18. věku – v rakouských zemích ještě zákoník Marie Terezie obsahuje příslušný paragraf. Většina lidí věřila, že čarodějnice dokáží nekalými praktikami způsobit předčasný porod, zabránit početí, způsobit impotenci, neúrodu, uškodit hospodářským zvířatům.⁵⁵

Vedle čarodějnicí byly ženy souzeny i za „bludařství“, nekatolictví, které bylo až do roku 1781 považováno za politický zločin. Odpykaly ho většinou vězněním, ale tam, kde byla prokázána činnost sekt, došlo i na tresty smrti. Ještě roku 1749 působila na Novobýdžovsku sekta izraelitu; chlumecká poddaná z Lužice nad Cidlinou, Ludmila Bourová, byla v prosinci 1748 v Hradci Králové popravena a po smrti spálena.⁵⁶

Fenomén čarodějnic a nadpřirozených bytostí vůbec oživil prostřednictvím pohádek, pověstí a mýtů evropský romantismus – odrazily se v hudbě, ve výtvarném umění i v historiografii. Roku 1862 vydal francouzský historik Jules Michelet knihu *La Sorcière*, v níž prohlásil, že v čarodějnicí je žena obětí, nikoli pachatelem. Po romantismu si nadpřirozené síly, včetně čarodějnic, oblhlí symbolismus – mohly ztělesňovat jak zlo, tak dobro. Přípomněme altruistickou čarodějnicí z Hauptmannova *Potopného zvonu* či čarodějnicí spravlivou a trestající v Dvořákově, respektive Křapilové *Rusale*.

NEMANŽELSKÁ MATKA

Názor společnosti na předmanželské sexuální vztahy se během doby vyvíjel. V 16. a mnohde ještě i v 17. století nebylo až tak důležité církevní potvrzení manželství, rozhodujícím okamžikem se pro spo-

lečnost stával sňub obou partnerů vstoupit do manželství, po němž sexuálnímu styku již nic nebránilo.⁵⁷ Od 17. století však dochází ke „zcírkevnění uzavírání sňatku“, které s sebou přineslo i odmítnání předmanželských sexuálních vztahů.⁵⁸ Třebaže se církev mimomanželskou sexualitou snažila vymýtit, a tyto styky byly trestně postihuje, vždy zde existovaly sociální vrstvy, pro něž bylo takové chování ne-li typické, tedy alespoň nikoli neobvyklé.

Mimomanželská porodnost vznikla současně s institucí manželství. Její míra se lišila v různých kulturách i obdobích. Ovlivňoval ji rovněž způsob utváření rodiny. V regionech, kde bylo obvyklé, že si novomanželé po sňatku budují vlastní, na rodičích nezávislou domácnost, se obvykle setkáváme s vyšším sňatkovým věkem i s vyšší mírou tzv. definitivního celibátu, jenž vyjadřoval podíl svobodných ve věkové kategorii padesátiletých osob.⁵⁹ Bylo tomu tak proto, že většina mladých lidí nemohla počítat s tím, že by zajištění nutné k uzavření sňatku mohla dostat od rodičů, a tak musela vstoupit do čelední služby. Čelední služba sice umožňovala naspořit si obnos, který mladá rodina do začátku potřebovala, zároveň však dobu, kdy lidé vstoupí do manželství, odsouvala. V oblastech severozápadní Evropy, kam patřily i české země, s sebou vyšší sňatkový věk mohl nést i běžnější výskyt předmanželských sexuálních vztahů, jejichž výsledkem byla předmanželská či mimomanželská početí.⁶⁰ Německé konkrétní míra mimomanželské porodnosti závisela vždy i na dalších specifických podmínkách – na tom, zda se jednalo o katolické či protestantské prostředí,⁶¹ jaký se v místě uplatňoval dědičný systém nebo jak široké vrstvy obyvatelstva měly přístup k uzavření manželství a jaká omezení ze strany státu či vrchnosti v tomto směru panovala.⁶²

Nemanželský pohlavní styk, jehož důkazem bylo těhotenství a porod dítěte, byl v raném novověku trestán veřejnou pohanou, peněžním trestem či vyhnaním z panství. Represivní a kontrolní snahy posilovaly tendenci provinivších se dívek zbavit se nechtěného plodu nebo narozeneho dítěte. Navíc se ženy, které otěhotněly mimo manželství, dostávaly do obtížné ekonomické a sociální situace. Až do posledních desetiletí 18. století mohly být stihány za smilstvo, za což jim hrozil trest až dvouletého žaláře, případně nucených prací. Nejobtížnější bylo vyrovnat se s odsouzením svého okolí. Rada z těchto nešťastnic byla nejen opuštěna otcem svého dítěte, někdy je zavrhla i vlastní rodina, především rodiče, čímž matka přicházela o základní útočiště a pomocnou ruku. Aby uživila své dítě, o něž se jeho otec odmítl starat, musela velmi brzy po porodu opět začít

pracovat. Skloubit službu a péči o dítě bylo velmi obtížné, často i nemožné, neboť takové dívky bývaly ze služby propouštěny. Svěření dítěte do péče prarodičů, případně nějaké osoby, pak bylo často jedinou možností jak obstarat pro oba základní obživu a zároveň zajistit takové podmínky, které by dítěti umožnily přežít.

Demografické výzkumy ukazují, že v 18. století se v českých zemích mimo manželství narodilo přibližně každé dvacáté dítě. Tento podíl místně kolísal – na venkově se mimomanželská porodnost obvykle pohybovala jen kolem dvou až čtyř procent. Vyšší počet nemanželských dětí byl tam, kde mladí lidé měli více příležitostí k intimním stykům, jako tomu bylo například u čeledi pracujících na vinicích na Mělnicku.⁶³ Nejvíce nemanželských dětí přicházelo na svět ve větších městech.⁶⁴ Dívody byly dva: zaprvé města přitahovala více lidí hledajících službu, zadruhé některé těhotné dívky města cíleně vyhledávaly, aby mohly porodit v anonymnějším prostředí, dítě odložit, a skrytí tak svoji „hanbu“. Nejvíce nemanželských porodů odhalují matriky pražských farností – například na Novém Městě pražském přesahoval podíl nemanželských dětí i čtvrtinu všech porodů.⁶⁵ Nemanželské děti byly v městech odkládány do nalezninců, čas od času se nechtěně nemluvně našlo i na prahu kostela či fary;⁶⁶ i v tomto případě pro ně byl naleznicec většinou další destinací.

Nemanželská porodnost se zvyšovala v obdobích válečných konfliktů, kdy zemí táhla domácí i nepřátelská vojska. Napoleonské války tak částečně přispěly k dalšímu růstu podílu nemanželských dětí, jehož jsme svědky od konce 18. století. Mnohem podstatnější pro tento vývoj jsou ovšem společenské změny, které v tomto období rovněž probíhaly.

Mikrohistorický výzkum provedený na západočeském panství Stáhlavy ukazuje, že předmanželská sexualita byla na konci 18. a tím spíše v 19. století běžným jevem u lidí patřících k nižším sociálním vrstvám.⁶⁷ Lze odhadnout, že nemanželské dítě porodila každá pátá či dokonce čtvrtá dívka pocházející z rodin podruhu, nádenků či domkářů. S předmanželským sexuálním vztahem měly ovšem zkušenost až tři čtvrtiny žen z nižších sociálních vrstev, polovina těchto žen byla v době, kdy se vdávala, již těhotná. Společnost na toto chování pohlížela s jistým despektem, zároveň ho však brala jako víceméně typické pro určité vrstvy. Nelze se tedy divit, že ženám patřícím k těmto sociálním skupinám (děvečkám) byly automaticky přisuzovány záporné vlastnosti jako nestoudnost a nemravnost.⁶⁸ Zároveň lze říci, že se dívka stávala svobodnou matkou také vlivem prostředí, v němž se pohybovala. Svou roli hrál fakt, že na určitých

místech (jako například v čelední službě) bylo snazší navázat mimomanželský vztah.

Dítětí bylo i to, zda jiné ženy z rodiny již podobnou zkušenost prodělaly. S trochou nadsázky můžeme konstatovat, že sklou k tomuto typu chování byl do jisté míry dědičný. Je otázkou, zda dívky zřetelily zabraný před podobným chováním pouze díky předobrazu, který měly v nejbližší rodině. Zřejmě působil i další faktor – pokud dívka pocházela z rodiny, která měla z tohoto důvodu pošramocenou pověst, dávalo se na ni její okolí skeptičky a s pohoršením; mohla tak mít problémy navázat vztah, který by vyústil v manželství. Poměrně běžně se tak stávalo, že pokud neprovdaná žena porodila dceru, která přežila dětský věk, stala se tato dívka později rovněž matkou nemanželského dítěte. Neobvyklé nebylo ani to, že mimomanželské vztahy navazovalo více dívek z jedné rodiny.⁶⁹ Nečinily tak ovšem, protože by se domnívaly, že nemají šanci uzavřít manželství a porodit dítě běžným a společností akceptovaným způsobem – většina z nich vstupovala do předmanželských vztahů s vidinou a přáním budoucího manželství. Porod nemanželského dítěte pak musel z tohoto pohledu znamenat častěji spíše zklamání než zrealizovanou touhu po dítěti.

Žena, která cítila, že nemá příliš šancí porodit své dítě v manželství a řešila svoji mateřskou touhu nemanželským vztahem, představovala spíše výjimku. Obavě z nenaplnění mateřské role nenasvědčuje ani věk žen v době porodu nemanželského dítěte; většinou matek nemanželských dětí nebylo ani dvacet pět let. Naopak nebylo výjimkou, že ženy, které porodily své nemanželské dítě až po dovršení dvacátého osmého roku života, se nakonec přeci jenom vdaly.⁷⁰ Podobně pouze výjimečně nalézáme mezi matkami nemanželských dětí ovdovělé ženy.⁷¹

V nižších sociálních vrstvách nebyl tedy porod nemanželského dítěte neobvyklý. U deer chalupníků, sedláků či měšťanských deer však výjimku představoval. Nejen proto, že předmanželské sexuální vztahy zde byly považovány za nemorální a nepřijatelné; dívky měly k navázání nějakých intimních kontaktů poměrně málo příležitostí. Obvykle totiž zůstávaly až do svatby doma a neodcházel do služby, která byla z tohoto hlediska „nejrizikovějším“ místem pro dívčinu čest. Pokud se v pramenech objeví matka nemanželského dítěte, která byla selskou deerkou, můžeme si být téměř jisti, že v pozadí budou ekonomické problémy rodiny, které neumožňovaly, aby vyrůstala tak, jak to bylo pro dívky jejího postavení obvyklé.

Dokresluje to případ Barbory Bastlové, která se narodila roku 1770 ve Starém Plzenci jako nejmladší selská dcera. Otec dívky rok

po jejím narození zemřel a matka se znovu provdala. Její druhý manžel však zemřel již roku 1781 a zanechal po sobě tři malé děti. Statku se ujal Barbořin bratr, jenž své matce, jejím třem dětem z druhého manželství a jedenáctileté Barboře postoupil výměnkářskou chalupu. Situace vdovy se čtyřmi malými dětmi nebyla rozhodně snadná, a tak není divu, že Barbora musela odejít do služby. Sloužila velmi dlouho a v roce 1797 ve službě otehotněla. Bylo jí dvacet sedm let, což byl věk, v němž seelské dcery obvykle bývaly již několik let vdane. Barbořin nemanželský syn záhy po porodu zemřel. Po letech se i na ni usmálo štěstí, když se jí v roce 1804 podarilo uzavřít sňatek s vdovcem. Udržet se v seelské vrstvě se až na dědice Josefa však nepodařilo žádnému z Barbořiných sourozenců.⁷²

Jak je vidět, nemanželské dítě pokaždé nezmemožnilo matce uzavřít později sňatek. Většina dětí totiž brzy zemřela; pokud žena odešla na jiné místo, než kde porodila, nikdo o jejím poklesku nemusel vědět. Průměrný sňatkový věk těchto žen byl samozřejmě vyšší, než bylo obvyklé u žen, které nemanželské dítě neprodily – pohyboval se kolem třiceti let, tedy na hranici, kdy bývala ženatá i většina mužů. I když se většina matek nemanželských dětí nakonec provdala, neznamenalo to, že si vždy vzala otce svého dítěte. Vzhledem k tomu, že zdaleka ne vždy byl otec nemanželského dítěte zapsán do matřiky, je těžké posoudit, zda byl totožný s budoucím manželem matky. Určitým ukazatelem může v tomto směru být časová souvislost mezi porodem a sňatkem. Pokud matka nemanželského dítěte vstoupila do manželství několik málo týdnů či měsíců po svém porodu, lze téměř s jistotou tvrdit, že se provdala za otce svého dítěte. Ženy, které takový sňatek uzavřely, tak většinou čimly do jednoho roku po porodu. Pokud však od porodu uběhlo již několik let a dítě navíc mezitím zemřelo, je pravděpodobnější, že se manželem stal někdo jiný.

Bez šancí uzavřít sňatek nebyly ani ženy, které během svého života přivedly na svět více nemanželských dětí. Celkem čtyři potomky porodila Voršila Šlejšková ze Lhúty v Štáhlav, narozená roku 1760, která sama byla nemanželského původu. Její matka Rozálie, narozená roku 1723, přivedla v letech 1751–1760 na svět dokonce pět nemanželských dětí, což by nasvědčovalo, že udržovala dlouholetý nemanželský vztah s mužem, jenž si ji nechtěl či spíše nemohl vzít. Čtyři z jejích dětí se nedožily ani prvních narození. Rozálie se nikdy neprovádala, zemřela ve třiačtyřiceti letech. Její deera Voršila přišla do jiného stavu poprvé jako třináctiletá. Další syn se jí narodil o dva roky později, další dva přišli na svět s určitým odstupem – v roce 1791 a 1793. Je pravděpodobné, že měli již jiného otce, kte-

rým mohl být Voršilin budoucí manžel, jímž se měsíc po narození nejmladšího potomka stal horník a podruh Josef Suchý.⁷³

Případy, kdy nemanželské porody byly výsledkem předmanželských vztahů rodičů, kteří později uzavřeli sňatek, nastávaly poměrně často, i když větší část takových vztahů končila před oltářem ještě dříve, než se dítě narodilo. Přibližně třetina všech prvorozených dětí se narodila, ještě než od svatby uplynulo půl roku. Podle zákona by bylo možné na tyto děti pohlížet rovněž jako na nemanželské, neboť občanský zákoník z roku 1811 stanovil, že za dítě zplodené v manželství je považováno takové, které se narodí alespoň v sedmém měsíci od uzavření sňatku.⁷⁴ V praxi však zřejmě byly takové děti považovány za manželské, stejně jako potomci, kteří byli pozdějším sňatkem rodičů dodatečně legitimizováni. V každém případě se však ukazuje, že početí dítěte před svatbou nebylo důsledkem intimních vztahů, které by byly navázány mezi snoubenci až v okamžiku, kdy byla svatba domluvena.

Situace u lidí pocházejících z nižších sociálních vrstev byla spíše opačná – nejdříve existoval sexuální vztah a teprve poté, často až když bylo dítě na cestě, se řešilo uzavření manželství. Na otázku, proč byl v některých případech sňatek odsunut až na dobu po narození dítěte, není lehké odpovědět. Je možné, že muž, který navázal intimní vztah s dívkou, se sňatkem zpočátku bránil, v některých případech mohli svou roli sehrát rodiče, případně další příbuzní. Doba, která uplynula, než rodiče po narození dítěte uzavřeli sňatek, byla různá. Některé páry s legitimizací svého dítěte poměrně spěšně chaly a nechaly se oddat jeden až dva měsíce po porodu, jiné naopak se svatbou vyčkávaly a skutečněly ji teprve téměř dva roky po narození svého dítěte.

V některých případech mohly mít na provdání ženy porodivší nemanželské dítě zájem i osoby, které nebyly z rodiny. K tomu docházelo tehdy, pokud dívka sloužila v domácnosti dobře situovaného muže, jenž se posléze stal otcem jejího dítěte. Rodina zaměstnavatele neměla samozřejmě zájem na nějakém skandalu, a tak bylo nejjednodušší nalézt služebné manželka, který by byl ochoten se o ni i o dítě postarat. Pokud se však žena po letech rozhodla vymoci finanční podporu od pravého otce svého dítěte či od jeho rodiny, sežlou se většinou potázala.

Tak tomu bylo například v případě Jany Deutšchové, která sloužila u Josefa Helferta, pražského univerzitního profesora práv. Josef Helfert měl údajně s Janou Deutšchovou navázat vztah, z něhož se v roce 1843 Janě narodila dcera Marie. Rodina však zřejmě našla

muže, jenž byl ochoten nechat se do matřiky zapsat jako Marin otec a Janu Deutschovou si posleze vzal. V roce 1847 Josef Helfert zemřel, a tak se Jana, již provdaná Schrammová, obrátila na jeho rodinu s tím, že jí profesor přišlchl podporu a zajištění. Rodina to samozřejmě odmítla. Spor se táhl roky, mezitím se Jana rozvedla, a vyšel v rozhodnutí, které bylo pro Janu Schrammovou zcela jistě nečekané a nemilé. Rodina ji obžalovala z podvodu a falšování dopisů, v nichž se Josef Helfert měl k jejímu dítěti přihlásit. Pražský zemský trestní soud se přiklonil k verzi Helfertovy rodiny a Janu Schrammovou v roce 1871 odsoudil k dvouletému vězení, které jí bylo milostí císaře Františka Josefa sníženo na rok.⁷⁵

V průběhu 19. století se podíl mimomanželských porodů nadále zvyšoval a dosahoval obvykle 10–15 %. Mezi těmito nemanželskými zaznamany lze zcela bezpečně nalézt i děti, které se ve skutečnosti rodily do úplných rodin; jejich rodiče spolu nebyli oddáni – tak se začala projevovat reglementace sňatků. Jde o způsob partnerského soužití, pro nějž bychom ve starších dobách sotva našli doklady, v první polovině 19. století se však s ním setkáváme stále častěji, především ve městech.⁷⁶

Ve stejné době můžeme pozorovat i rozšíření dalšího fenoménu, jímž je legitimizace nemanželského dítěte jeho vlastním otcem. Zřejmě ještě v 18. století zůstává v matričních zápisech kolonka „otec“ většinou nevyplněna, v 19. století můžeme zaznamenat nárůst případů, v nichž se otec ke svému nemanželskému dítěti přihlásil bezprostředně po porodu a jako otec se nechal do matřiky dodatečně zapsat.

Pokud jde o řešení důsledků nechtěného těhotenství urychleným sňatkem nebo pozdějším sňatkem a legitimací nemanželského dítěte, zdá se, že u nás existovaly mezi jednotlivými oblastmi jisté rozdíly. Napovídají to alespoň různé podíly dětí narozených do sedmi měsíců po sňatku v jednotlivých farnostech, které byly, jak se zdá, ne přímo úměrné počtu nemanželských dětí. Například ve farnosti Jablonec nad Nisou činil v první polovině 18. století podíl nemanželských dětí pouhých 1,5 % a ani později se příliš nezvýšil, zato podíl předmanželských počtů u vdaných žen tu byl mimořádně vysoký, plných 22,1 %. Prakticky všem těhotným ženám se tedy podarilo skrytí svou „hanbu“ urychleným provdáním. Naproti tomu v městečku Budyně nad Ohří nebo ve vsi Komín u Brna se rodilo mimo manželství 6,5 % dětí, zato předmanželských počtů bylo v prvé lokalitě jen 17,5 % a ve druhé dokonce pouhých 12,8 %. Můžeme se jen dohadovat, zda mimořádně vysoký počet předmanželských počtů

v Jablonci byl pozůstatkem staršího (předtridentského) smluvního chápání manželství, jak jej vysvětlují někteří autoři, nebo spíše odlišného postoje obyvatel nových protoindustriálních oblastí k těhotenství nevěsty, zda nemohlo být způsoben národnostními rozdíly nebo jinými činiteli, protože srovnávachmo materiálu je prozatím málo.

V každém případě však tato skutečnost dokládá běžný sexuální styk před sňatkem, kterému nedokázala zabránit žádná disciplinární opatření. Do jaké míry byl předmanželský styk tolerován rodiči, nevíme. Z první poloviny 19. století sice národopisná pozorování dokládají, že na venkově byly běžné rodiči trpěné návštěvy chlapců u svých milých v jejich komůrkách, narážejí na ně i lidové písně, ovšem nevíme, jak hluboko do minulosti tento zvyk sahá. Opatrnost v závěrech je na místě již proto, že v 19. století byla úroveň ilegálními plodnostmi mnohem vyšší než o století dříve.

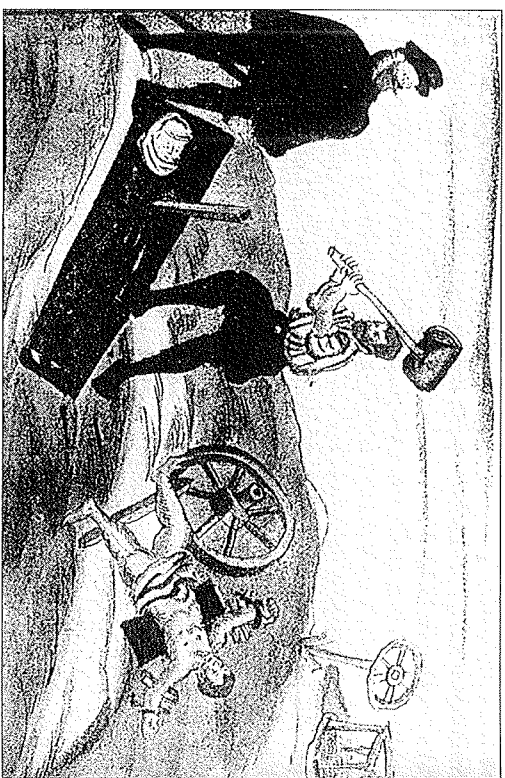
Nárůst nemanželských porodů, který kulminoval ve většině Evropy před rokem 1900, byl důsledkem západoevropského sňatkového systému: pozdních sňatků a vysokého procenta lidí, kteří nikdy neuzavřeli manželství (9 % svobodných žen ve věku 40–49 let). S deseti procenty dětí narozených mimo manželství patřilo Československo v letech 1916–1925 k zemím s větším množstvím nemanželských dětí, do stejné skupiny se řadilo například Německo, Francie nebo Maďarsko.⁷⁷ Ve dvacátých letech 20. století spadalo nevíce nemanželských matek do věkové kategorie žen mladších dvaceti let (45 %), ve věku 20–25 let a v kategorii 25–30 let byly počty stejné (30 %). Svobodné matky převládaly mezi služebnými (35 %, dělnicemi (25 %) a švadlenami (22 %)).⁷⁸

INFANTICIDIUM

Každá kultura a společnost reguluje nějakým způsobem reprodukci a plodnost, ať ztížením sňatků pro určitý okruh lidí či legalizací antikoncepce a umělého přerušování těhotenství. Archaické společnostmi připouštěly vraždy novorozenat, především dětí slabších, případně děvčátek. Ještě ve 14. století se v Čechách řešila otázka, zda má být infanticidium trestně stíháno, či nikoli.⁷⁹ Jednoznačně trestné se stalo v raném novověku; především potridentská zbožnost přispěla ke vzniku jasně definovaných zákonů postihujících vraždu novorozeně matkou kruté provedeným trestem smrti. Zločin matky byl o to horší, že nemožně křestí dítěte, jehož duše tak byla odsouzena k věčnému bloudění a zbavena naděje na spásu.

Mezi odsouzenými ženami převládaly chudé neprovdané ženy, u nichž bylo těhotenství a zločin snadno odhalitelné. Kojenecká úmrtnost nemanželských dětí byla enormně vysoká, prvnič narze-
 nin se dožila přibližně jen polovina těchto dětí, tedy téměř dvakrát méně, než tomu bylo u dětí vyrůstajících v úplných rodinách.⁸⁰ Není tedy vyloučené, že uvnitř rodiny, případně v zámožném prostředí, bylo snadnější vraždu novorozence utajit. Na řadě těchto úmrtí měly svůj podíl i samy matky těchto dětí. Infanticidium – vražda vlastního novorozenceho dítěte – byl nejzávažnější problém, v který ústila nechtěná těhotenství.⁸¹ Do jisté míry byla na vině naivita, nezkoušenost, neznalost vlastního těla, nevědomost, pokud se týče těhotenství a porodu. Především ale strach z hanby a výsměchu, z nemožnosti uživit sebe samu a své dítě a v neposlední řadě vědomí, že nemanželské dítě se po celý život bude potýkat se svým stigmatem, vedly některé matky k úvaze, že by bylo lepší, pokud by se dítě vůbec nenarodilo, případně pokud by zemřelo tak, aby se o jeho porodu nikdo nedozvěděl. Představa, že svůj skutek i tělísko mrtvého novorozence dokáží utajit, však bývávala hodně naivní a nekonkrétní.

Jednou z možností bylo svěst tragédii na „nehodu“, tvrdit, že dítě bylo udušeno nechtěným zalehnutím v posteli matky. Niemené už ustanovení provinciální synody konané v Praze 28.–30. září 1605, která vycházela ze závěrů tridentského koncilu, považovala udušení dítě-

Na ženy, které se dopustily infanticida, čekal trest v podobě probití srdce kálem

te matkou na lůžku za zločin a zakazovala rodičkám, kojným a dalším osobám, aby s dítětem mladším jednoho roku pobývaly na lůžku nebo je tam kojily. Ustanovení byla hned roku 1605 vyčištěna a duchovenstvo bylo povinno si je pod hrozbou pokuty do měsíce zakoupit.⁸² Příslušný text byl vydáván opakovaně v následujících staletích.

Zpravidla se na zabítí dítěte velmi brzy přišlo. Ze smolných knih vyplývá, že provinilé byly často udány jinou ženou – obět krylo a hájilo pouze její nejbližší okolí, matka či sestra. V případě prokázaného infanticida čekal téměř po celý raný novovek na ženu trest smrti, jež měl být proveden krutým způsobem: zahrabáním zaživa a probodnutím srdce kálem (pokud by ale odsouzená propadla „zoufalství“, které by hrozilo znemožnit spásu její duše, mohl být trest „zmirněn“ v utopení). Z *Constitutio Criminalis Carolina* převzal tento trest do své sbírky práva v roce 1579 Pavel Kristián z Koldína. Cestou milosť byly tresty většinou nahrazovány stětím. Třebáže tento způsob trestu legalizoval až zákoník z roku 1708 a zachoval ho i tereziánský trestní zákoník,⁸³ zdá se, že v praxi se soudce už v 17. století „spokojoil“ se stětím provinilé. Smolná kniha města Louny z let 1627–1725 zaznamenává celkem 68 hrdelních případů; 25 z nich spáchaly ženy buď samy, nebo jako spoluvvinice. Pět z nich zabilo své novorozence dítě, všechny byly státy, u čtyř z nich následovalo probití srdce kálem a zahrabání.⁸⁴ Trčkové bývají na svých panstvích mírnější, omezoili se na tresty, jako byl parodus, vypálení cejchu a vypovězení z panství.⁸⁵

Zabití novorozence či provedení potratu bylo třeba ženě dokázat – jediné tak mohla být potrestána smrtí. Neprokázaná infanticida byla trestána jako „pouhé“ smilstvo a nemanželské těhotenství: alespoň dvěma lety žaláře s nucenými pracemi. Přesto pražský apelační soud vynášel tresty smrti za infanticidium častěji než u jiných zločinů proti životu. Odsouzené ženy měly jedinou možnost: požádat panovníka o milost. Ten s ní ale šetřil; především Marie Terezie chovála k matkám-vražednicím hluboký odpor.⁸⁶

Ve druhé polovině 18. století proběhla v právníckých kruzích Evropy na toto téma diskuze, která změnila úhel pohledu. Trest smrti provádný na „matkách vražedkyních“ se stal postupně výjimkou. Zákoník z roku 1803 se ve srovnání s dřívější praxí stavěl k vražedkyni shovívavěji. Rozlišoval, zda šlo o manželské či nemanželské dítě, přičemž vraždu manželského vnímal jako závažnější. Došlo-li ke smrti dítěte opomenutím potřebné péče po porodu, byl trest mírnější.⁸⁷ Trestné bylo i zatájení porodu. Svobodná těhotná žena měla povinnost zavolat k porodu porodní „bábu, babičce nebo počestnou paní“.⁸⁸ Pokud ji porod překvapil, a dítě se narodilo mrtvé nebo

pokud potratila, musela takovou osobu do čtyřnadvaceti hodin informovat a ukázat jí mrtvé či nedonošené dítě. Na tuto povinnost pamatovala i literatura určená porodním bábám. Zákonodárce se tak snažil zabránit vraždám novorozenců nemanželských dětí bez prostředně po porodu.

Trestným činem řešícím nepatřičné chování matky k dítěti bylo odložení dítěte. Nelze vyloučit, že odložení bezmocného novorozence bylo jistou formou *infanticida*,⁸⁸ ostaně i v případě, že o primý úmysl dítě zabít nešlo, hrozila mu smrt prochlazením a hladem. Tímto deliktem se zabývaly paragrafy 133–135 zákoníku z roku 1803, respektive paragrafy 149–151 zákoníku z roku 1852. Oba zákoníky se v definici tohoto trestného činu i v určení výše trestu shodovaly. Spáchal ho ten, kdo dítě, které ještě není schopné se samo o sebe postarat, nechal na odlehlém místě, kde ho opustil s úmyslem, že zde bez pomoci zahyne, případně ponechal náhodě, zda dítě někdo objeví. Čin však měl dva stupně. Pokud bylo dítě odloženo tam, kde ho stěží mohl někdo objevit věas, hrozil pachatel trest od jednoho do pěti let, a pokud dítě zemřelo, mohl být odsouzen na pět až deset let. Jestliže však dítě bylo opuštěno v místech, kde bylo zřejmé, že ho někdo nalezne a ujme se ho, byl tento skutek trestán vězením od šesti do dvanácti měsíců. Pokud dítě přesto zemřelo, mohl být trest zvýšen na jeden až pět let. „Správně“ odložení dítěte do nalezince nebo zřeknutí se ho v porodnici trestně nebylo. Přesto nejjistější cestou k alespoň fyzické záchraně dítěte byla jakási náhradní rodičovská péče, o kterou usilovala i správa pražského nalezince.

POTRATY

Jen zámožnější ženy mohly spoléhat na utajený porod. Ostatní buď rezignovaly a dítě „s ostudou“ přivedly na svět, nebo se pokusily o vyhnání plodu – samy nebo s cizí pomocí. Stejně jako vražda novorozence, také „zahubení neřádně nabytého plodu“ bylo aktem zoutalství a beznaděje, u jehož kořenu stálo vědomí, že společností odsoudí jak svobodnou matku, tak její dítě – nemanželský původ znamenal celoživotní cejch. V případě vdáných žen byla většinou motivem hmotná bída. O potracení se pokoušely matky samy – pitím abortivních nápojů, zvedáním těžkých břemen, koupelí v horké vodě, tlačení na břicho, drastickým „našlapáváním“, skákáním z výšky, zaváděním zašpíčatělých předmětů do rodidel. Další možnosti bylo vyhledat pomoc porodní báby. Vyvoláním potratu riskova-

la žena život – at v případě, kdy po neodborně provedeném zákroku zemřela, či – často po tortuře – rukou kata.

S výjimkou období starověku kriminalizovala vyvolání potratu každá společnost. Stavěly se proti němu už právní dokumenty středověku a raného novověku – od Bretašlavových statut z roku 1039 přes *Carolinu* či Koldinova městská práva až po zákoník Marie Terezie. „Úspěšné“ provedení potratu bylo trestáno mečem, nicméně novověká legislativa připouštěla některé polehčující okolnosti, umožňující tělesný trest a následně pokání. Polehčující okolnosti mohla být neúčinnost užitého prostředku, absence zlého úmyslu či nevědomost provinilce. Důležitý byl i stupeň zralosti plodu. Podle aristotelovské představy vsutpovala duše do tělůčka dítěte čtyřicátý den po početí – u dívek se někdy připouštěl osmdesátý den –, polehčující okolností bylo zhubení plodu, který ještě „neměl duši“. Rovněž usmrcení jakkoli deformovaného plodu bylo méně závažné.⁹⁰

Opatření proti potratovosti zůstala v platnosti i v době rozkvětu populaionistických zásad koncem 18. století. Trest žaláře se pro matku pohyboval od šesti měsíců do jednoho roku za jakýkoli pokus, který vedl k vyhnání plodu nebo porodu mrtvého dítěte. Trestán byl i otec, pokud se na aktu podílel, a nejpřísněji porodní bába, kterou čekal trest od jednoho do pěti let vězení.⁹¹

Také moderní zákoníky definovaly „vyhnání plodu ze života“ jako zločin. Řešily ho paragrafy 128–132 zákoníku z roku 1803 a paragrafy 144–148 zákoníku z roku 1852. Oba zákoníky shodně stanovovaly, že žena, která se pokusí o vyvolání potratu, bude potrestána vězením mezi šesti a dvanácti měsíci. V případě „úspěšnosti“ pokusu ji čekal trest mnohem přísnější: jeden až pět let. Stejnou dobu mohl v žaláři strávit i ten, kdo těhotné ženě v tomto činu napomáhal či jí ho o své vůli sám způsobil. Pokud zároveň ohrozil na životě i budoucí matku nebo ji přivodil zdravotní újmu, mohl být odsouzen na pět až deset let vězení.⁹²

Snadněji se potrat utajil v městském prostředí, kde se stal v posledních desetiletích 19. století pro některé báby výnosným podnikáním. V praxi byly tresty poměrně mírné – nezářka byla matka osvobozena a babička odsouzena na šest týdnů do žaláře. Zákaz provozování své profese nebraly většinou báby vážně a navzdory opakovaným zákazům zveřejňovaly své nabídky v inzertní příloze tisku. Podobný zákaz platil i pro nabízení antikoncepčních prostředků, což zdůraznil místodržitelství oběžník ze dne 3. července 1899. V populárně naučné a odborné literatuře i odborných časopisech odmítali umělé potraty také lékaři.⁹³

K volání po legalizaci interrupce, které bylo od počátku 20. století stále zřejmější, vedly nejen časté tragické následky kriminálních potratů, ale i sílící ženská emancipace mající zato, že především ženy samy by měly rozhodovat o svém vlastním těle. Umělé přerušení těhotenství bylo už poměrně rozšířeným jevem, k jeho nárůstu došlo v průběhu první světové války;⁹⁴ neubývalo ho ani po vzniku samostatného státu. Debata, která se kolem legalizace umělého potratu rozpoutala, je cizlým seismografem proměn sociální reflexe ženy. Zárok byl legální jen v případě ohrožení matky, ať již na živote nebo těžkou újmou na zdraví, navíc jen v souladu s vůlí těhotné ženy. Legislativa první republiky cíla povinnost chránit život bezbranných; vyhánání plodu zůstávalo podle paragrafu 144 novely trestního zákoníku z roku 1928 zločinem. Odborníci žádali určitější znění zákona, neboť podle tohoto paragrafu byly posuzovány jak potraty provedené lékařem, tak zázahy „andělkčkátek“.⁹⁵

Pro rok 1920 uváděly statistiky 127 žen souzených v Čechách a na Moravě za umělé potrat, ale potrestaných byl jen zlomek. Nejčastěji byly trestány venkovské ženy, služky, domkářky, dělnice, všeobecně ženy nižších vrstev obyvательства.⁹⁶ Značné procento potratů prováděných oborníky na ženách ze středních a vyšších vrstev nebylo vůbec odhaleno, což odborná literatura neopomněla komentovat. Je třeba ovšem zdůraznit, že ve vzdělaném prostředí se rychleji šířila antikoncepce.⁹⁷ Lékařsky provedené potraty byly dražší a bezpečnější, chudé ženy se uchýlovaly ke „zkušené paní“, většinou porodní asistentce, jejíž zákrok často vyžadoval následně lékařské ošetření a někdy končil smrtí budoucí matky. S potraty nutně souviselo i vydírání. Dokud byly trestné, hrozili jejich vykonavatelé udáním obětí, jež pak musela platit ještě za mlčenlivost.

Vančov byl do jisté míry idealizován, za sídlo potratářství se považovalo shodné město, s odůvodněním: „na venkově není zdrženlivost, z pohlavního styku se nedělá velká aféra, ale také zde není velkoměstské prostopášnosti“. Svou roli hrála skutečnost, že venkovské ženy odcházely potratit do měst. Nejčastějším důvodem k umělému potratu byly existenční důvody a nemanželské těhotenství (což spolu zpravidla souviselo). Reformátoři hledali komplexní řešení. Emil Lány, rada ministerstva spravedlnosti, navrhl legalizaci potratů v těchto případech: pokud by porod ohrožoval život či zdraví ženy, jednalo-li by se o otěhotnění na základě smilstva či jiného zločinu, kdyby hrozilo narození dítěte duševně či tělesně postiženého a konečně v případě ženy mající už tři děti nebo té, která „už pětkrát rodila, a nelze-li na ní slušně požadovati, z důvodů sociálních nebo

hygienických, aby tentokráté plod donosila“.⁹⁸ Tento postoj byl nesporným krokem vpřed, neboť bral v potaz zdraví a důstojnost ženy i zdraví dítěte.

Do diskuze se nejaktivněji zapojila sociálně demokratická poslankyně (od roku 1929 senátorka) Betty Karpíšková, která promluvila jako „matka, dělnická žena, sociální referentka průmyslového města“. Uznala, že potrat je násilný akt, jenž ohrožuje zdraví ženy; současně odmítla, aby společnost ženu nutila „porodit děti, nechati se oplodnit nezodpovědným mužem“; prohlásila, že „nemravné jest nechat dítě narodit, a pak je pustit do světa nevypravené a nevyživěné. Za mravnost musím v tomto případě považovati odpovědnost za dítě“. Vyslovila souhlas s antikoncepcí a s požadavkem práva ženy na vlastní tělo. Neměla být nástrojem k rození dětí, mateřství bylo jejím nezadatelným právem, nikoli povinností. Do protikladu postavila Karpíšková dvě skutečnosti: opětné volání po celibátu učitelék a státních zaměstnanek, žen vzdělaných a ekonomicky sobestárných, a „nucení“ ostatních žen k neustálým porodům.⁹⁹

Přitom na počátku třicátých let, kdy na každý pátý porod připadal jeden potrat, jich nebylo nejvíce mezi neprovdanými, jak se obecně předpokládalo, ale mezi vdanými ženami-matkami.¹⁰⁰ Ne všichni odborníci-muži na tyto argumenty slyšeli. Připomínali ženám zodpovědnost za národ a stát, vyčítali jim sklony k marinvosti a lenosti, vyzývali přírodu, která dala ženě úkol, „aby zaskládala funkci mateřskou“ a jedním dechem dodávali „o právu na seburčení nedá se zde dobře mluvit“.¹⁰¹ Někteří dokonce odmítali umírněný návrh, aby byl potrat legální ze zdravotních důvodů: „žena, která snese umělé potrat, ještě snadněji snese porod“.¹⁰²

Rozhodným odpůrcem umělých potratů byla katolická církev a klerikální tisk. Podle nich náleželo za umělé potrat vyobcování, ani znásilnění neopravňovalo k „vraždě“, jak bylo označováno přerušování těhotenství. Propagátoři uvedeného názoru soudili, že přirozená mateřská láska se probudí po narození dítěte. Stanovisko katolické církve na počátku třicátých let vyjádřil papež Pius XI. listem *Castí comubii*, kde se zabýval mravností v manželském pohlavním životě. Svrzoval „nepřipustnost a zvrátnost všech metod, směřujících k zabránění počětí a záležejících ve zvrácenosti nebo v rušení přirozeného dění“, a zaměřoval se spíše na sekundární význam manželství: „vzájemnou pomoc, projev manželské lásky; ukájení přirozené touhy [...] v předpokladu, že není porušena přirozenost toho aktu“.¹⁰³

I obháječi zrušení trestnosti potratu si byli vědomi jeho rizik, především pokud byl prováděn laikem či porodní bábou v bytě, za nevy-

hovořících hygienických podmínek. Při obtížné dostupnosti odborně provedeného zákroku se některé z matek snažily o samovolný potrat, případně o takové sebepoškození či poškození plodu, jimž by dosáhly lékařského zákroku. Pokusy leckdy končily tragicky; pokud žena přežila, provázely ji často zdravotní následky, většinou neplodnost.

Přivrženci legalizace potratů prosazovali intervenci prováděnou výhradně na klmkách či v ústavech, za účasti dvou až tří lékařů a jen do tří měsíců těhotenství. Uvědomovali si duševní rozpoložení ženy, která se pro tento zákrok rozhodla: „...potrat není pro ženu tak lehkou věcí a víme, že se k němu odhodlává jen v nejkrajnějším případě a dále ne proto, že by se vyhýbala býti vůbec matkou, nýbrž proto, aby nebyla tak často matkou.“ Mnozí věděli, že jistým východiskem je i změna přístupu k mateřství, a především praktické zrovnoprávnění manželských a nemanželských dětí. Objevil se i názor, že neprovdaná žena má právo na pohlavní život; poukázal na nesvědomitěho muže, jenž se nepostaral o svoji partnerku, když otěhotněla.¹⁰⁴ Stále více odborníků, především lékařů, propagovalo antikoncepci, i s vědomím možnosti určitého zdravotního rizika vyplývajícího z užívání těchto prostředků.¹⁰⁵

Navzdory této rozsáhlé kampani v letech první republiky k legalizaci přerušeni těhotenství nedošlo.

NEMANŽELSKÁ MATKA A MOC

Legislativa Československé republiky zašla v debatě o svobodném mateřství nejdál; ani argumenty o nutnosti chránit život ženy, ohrožený neodborným zákrokem, sluchu legislativců ale nedošly.

Snahy o prevenci „vyhnání“ plodu a vraždy novorozenců jsou staršího data: spočívaly v kontrole ženské části populace. Vznikala různá nařízení, která přikazovala prohlášení svobodných dívek a někdy i vdov povolanými osobami. Hlavním účelem prohládek bylo zjištění, zda daná osoba není těhotná, nadále ji sledovat a zabránit pokusům zbavit se plodu či dítěte. Na některých panstvích se setkáme s pokusy o evidenci svobodných matek a jejich dětí.¹⁰⁶ Od roku 1743 mohlo být svobodným matkám v habsburské monarchii, pokud se chovaly bezúhonně, vydáno „vysvědčení o mravech“, které jim umožnilo snáze se prohnouti životem či dokonce najít manžela. V českých zemích je od padesátých let většina procesů se „smilnicí“ (a smilstvo bylo souzeno jediné v případě otěhotnění) neukončena, čímž jsou vlastně provinilci dekriminalizováni. A o dvanáct let později Marie Terezie

žádala, aby podobné tresty byly soukromé povahy a aby byla poskytována pomoc těhotným ženám, které na panství přísluší, i budoucím matkám cizím. Drobné sankce hrozily osobám, které by těhotným neposkytly pomoc, případně vyrazily jejich tajemství, posmívaly se jim nebo je trestaly. Trest byl nahrazen dohledem: tato pravidla uzákonil *Constitutio Criminalis Theresiana*, v němž se objevil názor, že přímou infanticidia je strach před trestem nebo fakt, že těhotnou ženu otec dítěte opustil. Tereziánská opatření sledovala hmotné zajištění matky ze strany jejího svádce, jeho rodičů, a to za pomoci vrchnosti a práva. Vrchnost měla také dohlédnout, aby rodiče své svedené dcery tvrdě netrestali, naopak jim měli poskytnout pomoc. Vzhledem k rodinné citi měla tato těhotenství i porody zůstat v tajnosti. Přesto byly tresty za „nedovolené těhotenství“ udlány až do roku 1781, kdy zločinní „smilstva“ Josef II. dekriminalizoval *de iure*. Jaký mělo toto opatření dopad v praxi, nevíme: provinilce dívky byly patrně nadále vypovídaný z panství a svým okolím odsuzovány.¹⁰⁷

Stát měl zájem o každého jedince, včetně infanticidiem ohrožených nemanželských dětí. Proto se ve druhé polovině 18. století spolu s osvěcenskými myšlenkami začíná šířit názor, že účinněji než represe může výskyt tohoto nežádoucího jevu omezit prevence. Řada myslitelů poukazovala na to, že pachatelky infanticidia neměly ve své tíživé situaci skutečnou možnost volby. V roce 1764 Cesare Beccaria prohlásil: „Infanticidium představuje takřka nevyhnutelný výsledek strašné alternativy: v níž se ocitla nešťastnice, která podlehla své slabosti nebo cizímu násilí. Na jedné straně potupa, na straně druhé smrt bytosti neschopné cítit ztrátu života: Jak by se neměla rozhodnout pro tuto poslední možnost, když sebe i své nešťastné dítě takto ušetří hanby i chudoby?“¹⁰⁸

Názor, že lepší než trestat je změnit podmínky, s nimiž se musely matky nemanželských dětí vypořádat, zastával i Josef II. V roce 1787 zrušil za infanticidium trest smrti; manželským patentem z roku 1786 zrovnoprávnil nemanželské děti s manželskými. Za manželské byly považovány všechny děti, které se narodily alespoň sedm měsíců po svatbě nebo deset měsíců po smrti otce. Nemanželským bylo i dítě, které pocházelo ze sňatku, který byl označen jako neplatný. Mělo nárok na výživu od obou rodičů. Pouze pokud matka nechtěla nebo nemohla určit otce, zůstala veškerá péče o dítě na ní.¹⁰⁹

Narízení své matky, směřující k ochraně neprovdaných těhotných, Josef II. prohloubil a upřesnil. Neprovdané těhotné neměly být nechány bez dozoru. Dozor měla vykonávat buď rodina, nebo hospodář, u kterého byla dívka ve službě. Vrchnostem bylo naříze-

no, aby dohlížely na rodiče „oslabených“ dcer, aby je příliš za jejich poklesek netrestaly.¹¹⁰ Porodní babička, pokud ji dívka v svém stavu informovala, byla povinna mlčenlivostí.¹¹¹ Pokud byla dívka švedena, ale chovala se mravně, mohla svoji čest nabýt zpět prostřednictvím diplomu, o němž musela požádat místodržitelství. Byla-li na panství cizí a doba porodu se blížila, měla se o ni postarat vrchnost a ponechat ji na svém panství po období šestinedělí, na tak dlouhou dobu, jaká byla považována za nutnou. Na tuto péči a útažení neměly nárok prostitutky, které měly být i v případě pokročilého těhotenství posílány zpět na panství, odkud pocházely. Otce dítěte, který opustil svoji těhotnou partnerku a nepostaral se o výživu narozeného nemanželského dítěte, měl čekat trest v podobě nucených prací.¹¹²

Postup úřadů, které infanticidium síňaly, se měnil. Rada případy, v nichž nakonec byla žena zproštěna viny, ukazuje, že princp „oko za oko, zub za zub“ již nebyl tím hlavním, co v podobných kauzách rozhodovalo. Na rozdíl od dřívější doby se také mnohem více zdůrazňovalo důkazní řízení. Běžnou součástí procesu byla lékařská dohrozování, která ovšem velmi často nedokázala důvod přestě přitírný smrti dítěte odhalit, čímž napomáhala k osvobození obžalované. Takový případ se stal v roce 1795 na protivinském panství. Devatenáctiletá Veronika Tallafausová z Vitče byla obviněna z vraždy svého novorozenceho syna. Dívka však tvrdila, že po porodu, který se odehrál ve chlévě, omdlela, a když se probudila, bylo dítě již mrtvé. Na dotaz od čeho má dítě znamení na krku, odpověděla, že ho při porodu tahala za hlavíčku. Po porodu pak přetrhla pupěční šňůru, kterou kvůli mdllobám nezavázala. Vzhledem k tomu, že nebylo možné vyvrátit, že k úmrtí dítěte došlo tímto způsobem bez vědomého úmyslu zabít, byla Veronika nakonec z píseckého vězení propuštěna.¹¹³

Právní nařízení samozřejmě nemohla ze dne na den změnit názory na nemanželskou sexualitu, které ve společnosti panovaly. Naopak, tolerantní postoj Josefa II. se neseťkával vždy s pochopením, a to ani v lidových vrstvách, kterých se tento problém především dotýkal. Svědčí o tom názor sedláka Františka Váváka, jenž v roce 1802 ve svých pamětech s patrným uspokojením komentoval zrušení těchto právních předpisů vydaných Josefem II.: „A jsou nyní kurvy tu i tam, že 3, 4, 5, 6 i více dětí mají, a tak neřádným a od Boha zapověděným a s hrůchem nabytým plodem svět naplňují. A protož k zastavení toho aspoň zas toto staré právo obnoveno jest, aby nebezpečí se na náhrady a živobytost svých pancharťů od tak hustého kurvení přestaly.“¹¹⁴

Rovnoprávnost nemanželských s dětmi manželskými zrušil občanský zákoník z roku 1811. Podle něho nemělo nemanželské dítě právo rodiny ani přibuzenství, právo nosit otcovo jméno, ani právo ke slechtivosti či k otcovu erbů.¹¹⁵ Na druhé straně se zákoník pokusil stanovit určitá pravidla, která určovala práva a povinnosti rodičů nemanželského dítěte. Je samozřejmě, že pro uplatnění těchto zásad bylo zapotřebí, aby se otec ke svému nemanželský zploděnému dítěti vůbec znal. Podle paragrafu 167 měl výživovací povinnost k dítěti v první řadě on, pokud by toho nebyl schopen, přešla tato povinnost na matku. V zásadě se ale oba rodiče mohli dohodnout na tom, „jak chtějí dítě nemanželské žít, vychovávat a zaopatřit“. Taková úmluva ale nesměla být „právům dítěte na újmou“.¹¹⁶ Otec nebyl právním zástupcem dítěte, k tomu byl určen poručník. Pokud však panovala obava, „že vychováním matčímým blaho dítěte škodu vezme; jest otec povinen, dítě od matky vzít, a buď u sebe, anebo na jiném bezpečném a slušném místě je chovat“.¹¹⁷

Většinou však starost o zajištění a výchovu dítěte ležela především na matce, které vypomáhali někdy její rodiče. Obvyklé bylo, že otec nepřispíval žádnými pravidelnými finančními částkami. Pokud se od něj jeho milenka vůbec něčeho dočkala, bývalo to často jen jakési jednorázové odškodnění, které dostala po narození dítěte. Přesto nelze říci, že by všechny matky braly své nemanželské těhotenství jako tragédii, ani že by nemanželské dítě „zkazilo“ matce život a zneškodnilo jí jednou provždy uzavřít sňatek. Počet dětí narozených mimo manželství se podstatně zvýšil;¹¹⁸ toto období bývá označováno za dobu přechodu od tradiční k moderní rodině a někteří autoři mluví dokonce o „první sexuální revoluci“.¹¹⁹

Ukazuje se tedy, že v průběhu 19. století dochází k významné proměně v postojích společnosti vůči nemanželským sexuálním vztahům. Touto změnou ovšem prošly pouze ty sociální skupiny, z nichž pocházeli ženy a muži, kteří podobné vztahy navazovali. O tom, že se jednalo o osoby, které se pohybovaly na nižších či nejnižších příčkách pomyslného sociálního žebříčku, není třeba pochybovat, v tomto ohledu nedochází ve srovnání se starším obdobím k žádné podstatné změně.

Co je však v 19. století nové, je upevnění představy o dvojí moralce, jiné pro ženy a jiné pro muže, podmíněné navíc sociálním prostředím. Zde se lišila podle míry respektování hodnot, které byly v souladu s názory církve na manželství, rodinu a výchovu. Akceptovala je nejen tradiční venkovská společnost, jak jsme mohli vidět na příkladu mlčického rychtáře Váváka, ale i nově se formující měšťan-

ská rodina. Oproti tomu existovaly sociální vrstvy, u nichž nesezdané soužití, případně nemanželské děti, nebudily zdaleka takové pohoršení jako dříve. Protože tento typ chování nebyl v životě děveček, čeledínů, podruhů, nádenků či dělnků nijak neobvyklým jevem, nemusely se ženy, které udržovaly mimomanželský vztah, ani jejich případně nemanželské děti, cítit vyvrženy či opovrhovány. Niemené toto samozřejmě přestávalo platit, pokud se tyto ženy dostaly do sociálně odlišného prostředí.

Ještě těsně před první světovou válkou nebylo z legislativního hlediska možné, aby nemanželské dítě neslo příjmení svého otce, i když se k němu přihlásil a své otcovství přiznal. V roce 1914 došlo ke změně: matčin manžel může dát dítěti své jméno veřejným nebo notářsky ověřeným prohlášením před zemským politickým úřadem. Zmíněný doplněk platil jen v českých zemích. Některé paragrafy občanského zákoníku byly změněny dílčí novelou z roku 1916; za manželské bylo pokládáno dítě, narozené po uplynutí sto osmdesáti dní po uzavření manželství a před uplynutím třístého dne buď po mužově smrti, nebo po úplném zrušení manželského svazku. Československý občanský zákoník převzal v podstatě ustanovení zákoníku rakouského. Nová byla ustanovení týkající se péče o dítě či děti po rozluce manželství. Nemanželské dítě měli rodiče přiměřeně ke svému jménu žít, vychovávat a zaopatřit. Hmotné zajištění bylo především na otci; nemůže-li, přešla tato povinnost na matku a po ní na její rodiče.

Podle novely trestního zákoníku z roku 1928 byl otec povinen nahradit matce útraty porodu i náklady na její výživu po šest nedělí; jsou-li pak ještě nutné další výlohy spojené s porodem, hradí otec i je. Soud mohl na návrh matčin již před narozením dítěte přimět otce, pokud bude jeho otcovství věrohodně prokázáno, aby zajistil výživu dítěte v prvních třech měsících, ale jen v případě, pokud to matka potřebuje a pokud nevede nevázaný život. Pokud chce matka vychovávat dítě sama, nesmí jí je otec odejmout a musí platit náklady na výživu. Byla-li matčina výchova sledována nevhodnou, byl otec povinen dítě matce odebrat a postarat se o ně.¹²⁰

Sociální systém první Československé republiky nabízel matkám rodinný příspěvek na nemanželské dítě, cesta k jeho přiznání však mohla být složitá. Do ověřování pravdivosti údajů, které žadatelka uvedla, se zapojovalo i četnictvo, které se informovalo u osob, často zaujatých vůči svobodné matce. Její povinností bylo rovněž uvedení jména otce, což mnohé neucínily a zůstaly odkázány samy na sebe.¹²¹

SNAHA O ŘEŠENÍ: PORODNICE JAKO PÉČI I PROSTŘEDEK DISCIPLÍNY

Osvícenství vedlo rovněž k institucionalizaci ochrany nemanželských či nechtěných dětí. Od konce 18. století vznikaly v největších městech – Praze, Brně a Olomouci – porodnice spojené s nalezinci, které byly nejvíce využívány právě matkami nemanželských dětí. Rozhodnutím Josefa II. se spolu s nalezinci staly součástí systematického dozoru nad svobodnými matkami.

Předchůdcem pražské porodnice a nalezince byl Vlašský špitál, který byl založen počátkem roku 1602 kolonii pražských Itálů. Nacházel se na Malé Straně. Jeho úkolem byla jak podpora chudých, tak péče o sirotky a odložené nebo opuštěné děti.¹²² Špitál poskytoval péči od narození do dvaceti let života. Děti byly po narození dávány pěstounům, u nichž zůstaly do svých šesti let. Pak se vracely do špitálu, ve kterém byla triviální škola. Zde získaly základní vzdělání. V patnácti letech byli chlapi dáváni do učení, děvčata do služby.

Dne 20. ledna 1776 bylo nařízeno sloučení Vlašského špitálu s porodnicí sv. Máří Magdaleny, jejíž vznik iniciovala Marie Terezie. Velká vzdálenost porodnice od špitálu vedla k zakoupení tzv. Športkova domu, ve kterém bylo místo pro sto dvacet dětí a dvacet těhotných žen.¹²³ Od té doby se většina chovanců narodila v ústavu.¹²⁴ Sloučením špitálu s porodnicí došlo ke zvýšení dětské úmrtnosti v ústavu. Úmrtnost se týkala především novorozenců a kojenců.

Ve špitálu se prováděly demonstrace porodu, kterými byl pověřen Ignatz Ruth. Pravidla pro příjem těhotných byla v porodnici Vlašského špitálu shodná se systémem, který byl zaveden v jeho nástupnickém ústavu. Ženy přijaté zdarma musely souhlasit s prováděním demonstrací na své osobě.

Obrat ve fungování špitálu přinesly josefské reformy zdravotnictví a chudinství. Bylo rozhodnuto o zrušení špitálu a převedení těhotných a dětí do nově vzniklé porodnice a nalezince u sv. Apolináře. Roku 1789 byl Vlašský špitál zrušen a jeho úkol péče o svobodné rodilky a jejich dětí převzaly Zemská porodnice a nalezinec u sv. Apolináře.¹²⁵ Na rozdíl od ostatních evropských zařízení tohoto typu zavedla pražská (a vídeňská) porodnice možnost anonymního slehnutí.¹²⁶ Svobodné ženy, které přišly do ústavu porodu, měly zaručeno utajení, které bylo odstupňováno podle toho, do jaké ošetrovací třídy byla žena v porodnici přijata. V porodnici existovaly čtyři ošetrovací třídy. Většina žen se ucházela o přijetí do čtvrté bezplatné třídy. Podmínkou pro bezplatné přijetí do ústavu bylo předložení vy-

- 313 Karolina Světlá, *Z literárního soukromí I*, Praha 1959, s. 246.
- 314 Félécite Robert Lammemais (1782–1854), francouzský spisovatel a filosof, kněz, představitel lberálního katolicismu.
- 315 Světlá, *Z literárního soukromí I*, s. 248.
- 316 Blíže k problematice geneze zmiňovaného textu Emanuel Macek, *Bezdělný román Karoliny Světlé*, Literární archiv XI–XII, 1976–77, s. 189–245.
- 317 Původně na základě autoritních obav z nepřiznivé reakce čtenářské veřejnosti objevili se poprvé již zde i její literární pseudonymy: „Světlá“ podle manželova rodiště a „Karolina“ podle oblibené nevěsty. Jméno své zemřelé dcery (Božena) se spisovatelka zdráhala pro daný účel zvolit. Dle vlastních slov především proto, aby nedošlo k záměně s jinou jeho nositelkou, jejíž text byl v almanachu rovněž zastoupen – s Boženou Němcovou, která přispěla prózou *Chyže pod horami*.
- 318 Karolina Světlá, *Dvoje probuzení*, in: Máj, Jarní almanach na rok 1858, Praha 1909 (faksimile původního vydání), s. 149.
- 319 Světlá, *Dvoje probuzení*, s. 153 a 157.
- 320 Slov. I. kapitola této publikace, především s. 36an.
- 321 Tyto sympatie k určité formě individuální vzpoury jen zdánlivě neladí s druhou tvář spisovatelčina vnímání úlohy ženy (v daném ohledu zřetelně formovaného čebou soudobých myslitelů): s obdivem ke schopnosti sloužit nadsobnímu ideálu za cenu podlažení zájmů osobních. Obě názorové tendence uvádí do souvislosti Jaroslava Janáčková – a zároveň dokládá známý fakt, že zmiňované ideové postoje zdaleka nebyly jen součástí charakterové výjavy autorových literárních hrdinek: „Světlá přijala za svou ideu nadsobního poslání a sebezapření individuala, jak ji koncem 18. století v románu *Nová Heloisa* demonstroval J.-J. Rousseau. Smysl pro službu něčemu nadsobnímu, co je potřeba obhájit a prosadit v zájmu společenského pokroku, obhájení a rozšíření lidství, Karolina Světlá osvědčila v hnutí žen. V Čechách stála u jeho praktických počátků a po desetiletí spoluvytvářela jeho program...“ Slov. Jaroslava Janáčková, *Dědictví Máje v náporech všednosti*, in: Lehár – Stach – Janáčková – Holý, Česká literatura od počátku k dnešku, s. 278.
- 322 Josef Špičák, *Karolina Světlá*, Praha 1966, s. 14.
- 323 Přesný rok prvního vydání tohoto textu opravil Mojmir Oruba v ediční poznámce k vydání v Československém spisovatelci roku 1980. Upozorňuje zde na fakt, že až do té doby uváděla veškerá odborná literatura chybný rok 1863 – omyl, kterého se dopustila sama Světlá ve svých vzpomínkách *Z literárního soukromí*. Nesprávný údaj se znovu objevuje ještě téměř současně s Orubovým zjištěním: v monografii Josefa Špičáka, slov. Špičák, *Karolina Světlá*, s. 384.
- 324 Přímou v autorské předmluvě si Světlá posteskla nad nepochopením ze strany příbuzných – současně, kteří ji neumožnili založit tvůrčí práci na studiu autentičkových rodinných dokumentů: „Zabředli v národní nevědomosti, nehodni různých předktiv nemožli mě pátrání po starých památkách nikterak pochopiti, a domnívajíce se konečně, že nemůže mti má horlivá po nich poplávka jiné přičiny než nějaké – tajemné dědictví, kterého si vydobyti a přisvojití hodlám, odepřeli mi velmi zkrátka každé nahlédnutí v pamětné listiny, staré knihy a ro-
- diimé dopisy, bych z nich žádného prospěchu pro své zájmy čerpati nemohla.“ Karolina Světlá, *Z rodinné kroniky*, Mojmir Oruba (ed.), Praha 1980, s. 62.
- 325 Karolina Světlá, *Jesle nekolik arhá z rodinné kroniky*, in: *Z rodinné kroniky*, s. 147.
- 326 Světlá, *Jesle nekolik arhá*, s. 147.
- 327 Karolina Světlá, *Upomínky*, Praha 1931, s. 158–159.
- 328 Světlá, *Upomínky*, s. 159.
- 329 Tamtéž, s. 259.
- 330 Karolina Světlá, *Z literárního soukromí I*, Praha 1959, s. 257.
- 331 Tamtéž, s. 259.
- 332 Dagmar Mecná, *Salonní novely Karoliny Světlé*, in: Lorenzová – Petrasová, *Salony v české kultuře 19. století*, s. 148.
- 333 Světlá, *Z literárního soukromí I*, s. 261; podtrhl I. Ř.
- 334 Tamtéž, s. 262.
- 335 Mecná, *Salonní novely Karoliny Světlé*, s. 150.
- 336 Světlá, *Z literárního soukromí I*, s. 265.
- 337 Tamtéž, s. 264.
- 338 Mecná, *Salonní novely*, s. 148–149.
- 339 Mojmir Oruba, *Ve směru od reality do literatury*, in: Mojmir Oruba, *Znaky a hodnoty*, Praha 1994, s. 156.
- 340 Jan Neruda, *Český román vesnický a jeho tvůrčiny*. Naše listy 1869, č. 27, 27. ledna 1869.
- 341 K otázce propojení vlastenecký-výchovné tendence s ženskou otázkou v dobové kritické recepci díla Karoliny Světlé slov. např.: Jan Neruda, *První Češka. Román od Karoliny Světlé*, Hlas 6. března 1862; František Zákrevský, *Rozhledy osvětlové* (rubrika), *Osvěta*. Listy pro rozhled v umění, vědě a politice, roč. III, díl 1, 1873; Jaroslav Kosina, *Karolina Světlá*, *Posel z Pravy* 25. března 1879; Tereza Nováková, *Karolina Světlá, její život a její spisy*, Praha 1890; Leander Čech, *Karolina Světlá (Kritická studie. Doplňný oisk z časopisu Hlilka literární)*, Brno 1891.

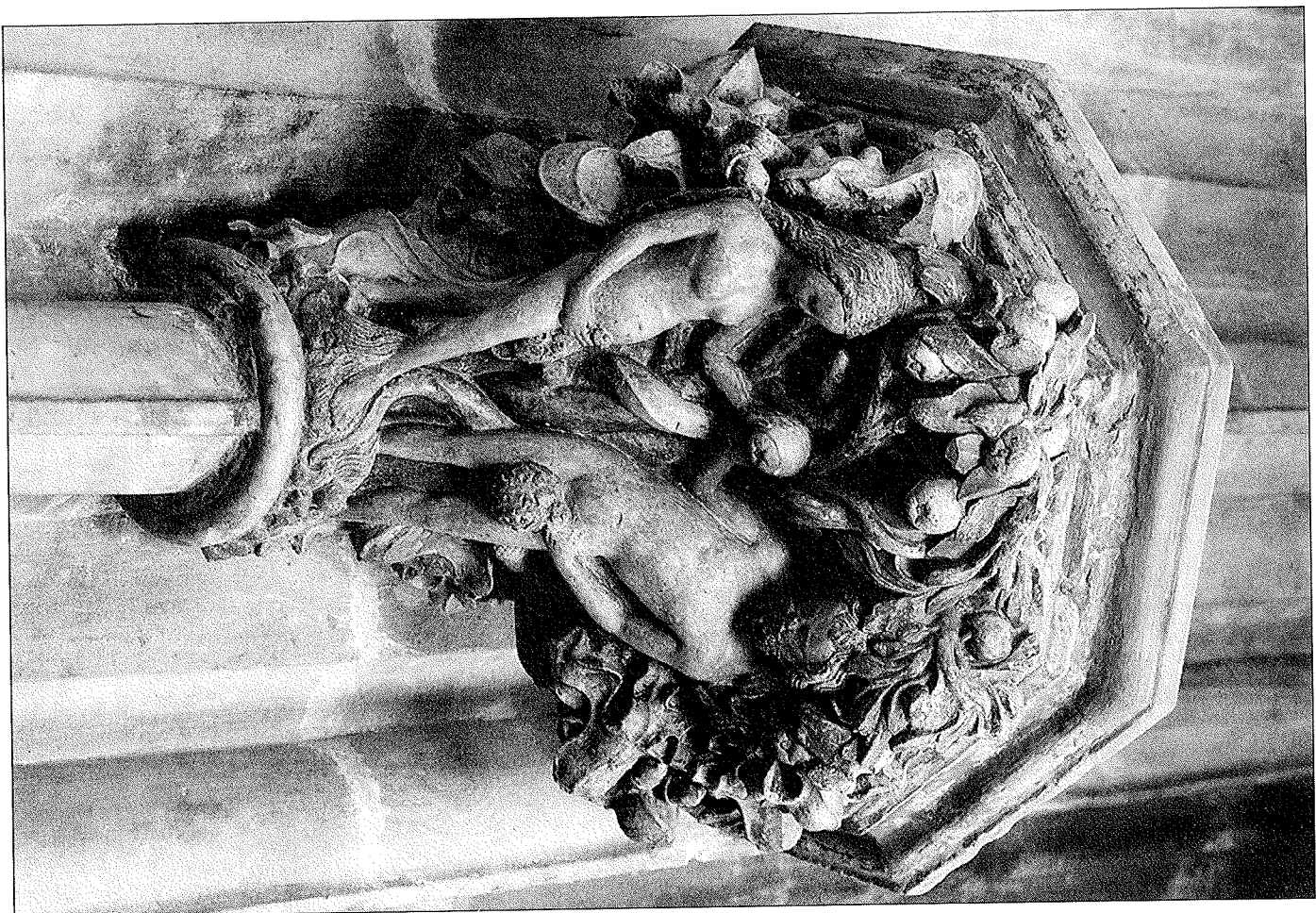
VII. ŽENY NA OKRAJI

- 1 Podrobně slov. Pavel Híml, *Zrození vagabunda, Neuselidí lidé v Čechách 17. a 18. století*, Praha 2007.
- 2 Duby – Perrot (eds.), *Histoire des femmes en Occident*, III, XVIIe–XVIIIe siècles, Paris 1991, s. 469–470.
- 3 Martina Urbanová – Miloš Večeřa, *Ženská delikvence. Teoreticko-empirická studie k problému právních postojů a hodnotových orientací delikventních žen*, Brno 2004, s. 13.
- 4 Edvard Rittner, *Cirkemí právo katolické II*, Praha 1889, s. 276an.
- 5 František Palačský, *Dějiny národu českého V*, Kniha 16–18, Praha 1968, s. 472an., Roman Procházka, *Genealogisches Handbuch ertoschener böhmischer Herrenstandsamilie*, München 1990.

- 6 Václav Bůžek – Josef Hrdlička – Pavel Král – Zdeněk Vybíral *Věk urozených. Šlechta v českých zemích na prahu novověku*. Praha – Liomyšl 2002, s. 337.
- 7 Srov. naposledy Jindřich Francek, *Příběh tajné lasky. Eliška Kateřina Smiřičká a její sexuální skandál*, Praha 2005, především s. 71an.
- 8 František de Paula Švenda, *Druhý železný obrz města Hradce Králové nad Labem*. Rozdíl III, Hradec Králové 1803, s. 134.
- 9 Švenda, *Druhý železný obrz*, Rozdíl III, s. 210; Švenda, *Třetí měděný obrz města Hradce Králové nad Labem*. Rozdíl III, Hradec Králové 1812, s. 78.
- 10 Srov. <http://swch.cz/royalhistory/josa.html>.
- 11 Daniela Tinková, *Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa*, Praha 2004, s. 90.
- 12 Tamtéž, s. 171.
- 13 Tamtéž, s. 172.
- 14 Podrobněji Lucie Bednářová, *Postavení ženy v trestním právu v 19. století v habsburské monarchii*, bakalářská práce (Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta, Katedra historie), Olomouc 2007, passim.
- 15 Podrobněji Tinková, *Hřích, zločin, šílenství*, s. 47an.
- 16 Tamtéž, s. 122.
- 17 Patentem z ledna 1795 byl trest smrti v řádném řízení obnoven za velezradu, trestním zákonkem z r. 1803 obnoven za padělání peněz, vraždu, loupežné zabití a nejtěžší případy zhnáštvi. František Xaver Veselý, *Všeobecný slovník právní. Příručí slovník práva soukromého i veřejného zemí na říšské radě zastoupených*. V. díl, Praha 1900, s. 100.
- 18 Tinková, *Hřích, zločin, šílenství*, s. 107–108, pozn. č. 193.
- 19 *Knihla právu nad přecíněním hrdehlnu a těžkým rádu Měsíského (totiž Policie) přestupky*, Vídeň 1804.
- 20 Die Bednářová, *Postavení ženy v trestním právu*, s. 15.
- 21 Tinková, *Hřích, zločin, šílenství*, s. 107–108, pozn. č. 193; Veselý, *Všeobecný slovník právní*, 5, 1899, s. 105.
- 22 *Knihla právu na přecíněním*, s. 48, dle Bednářová, *Postavení ženy v trestním právu*, s. 15.
- 23 *Knihla právu na přecíněním*, s. 63–65, dle Bednářová, *Postavení ženy v trestním právu*, s. 16.
- 24 *Knihla právu na přecíněním*, s. 68.
- 25 K tomu Alfred Amschl, *Das Verbrechen des Kindsmordes nach österreichischem Recht*, in: Archiv für Kriminal-Anthropologie und Kriminalistik 30, 1908, s. 71–117.
- 26 Trestní zákon ze dne 27. května 1852, s. 69–72; dle Bednářová, *Postavení ženy v trestním právu*, s. 16.
- 27 Tento trestní zákoník platil v Rakousku až do roku 1974, teprve tehdy došlo k novému definování vraždy dítěte. K tomu Elke Hammer, *Kindsmord. Seine Geschichte*, in: Innerösterreich 1787 bis 1849, Frankfurt am Main 1997, s. 42.
- 28 Cit. dle *Zákonu trestní o zločinech, přečinech a přestupcích pro císařství Rakouské vydaný dne 27. května 1852*, č. 117, říš. zák., Praha 1873, s. 158.
- 29 *Knihla právu na přecíněním*, s. 69.
- 30 Karl Bücher, *Die Frauenfrage im Mittelalter*, Tübingen 1910, s. 30.
- 31 Srov. Bücher, *Die Frauenfrage*, s. 5.
- 32 Mohár (ed.), *Jan Želivský: Dochovaná kázání z roku 1419*, s. 224.
- 33 Do rukou katových pacholků se právě kriminalníci i nevěstky dostávali při postihu. Srov. např. Karel Müller – Rudolf Žáček (eds.), *Opera*, Praha 2006, s. 147.
- 34 Srov. Himl, *Zrození vagabunda*, s. 15–16, 31, 60an.
- 35 Jaroslav Dibelka, *Příběh Johany Perkové. Kráždění život tulácky a zlodějský v první polovině 18. století*, in: Václav Bůžek – Jaroslav Dibelka (eds.), *Člověk a sociální skupina ve společnosti raného novověku*, České Budějovice 2007, s. 319.
- 36 Himl, *Zrození vagabunda*, s. 164.
- 37 Tamtéž, s. 180–185.
- 38 Dibelka, *Příběh Johany Perkové*, s. 317an.
- 39 Himl, *Zrození vagabunda*, s. 111–117.
- 40 Toto stanovil už *Trestní zákon ze dne 27. května 1852*, s. 234–235.
- 41 Ottava encyklopedie obecných vědomostí: díl 25, strana 855. Veselý, *Všeobecný slovník právní*, s. 137–138.
- 42 Ottava encyklopedie obecných vědomostí: díl 27, strana 769.
- 43 Karolina Světlá, *Uvod k novele Lamatě a jeho dcera*, Zlatá Praha, 1864. Cit. dle Josef Špičák, *Jeslécké povídky Karoliny Světlé*, in: Karolina Světlá, *Jeslécké povídky*, Praha 1955, s. 531.
- 44 František Šmahel, *Mezi středověkem a renesancí*, Praha 2002, s. 250.
- 45 Richard Kieckhefer, *Magie ve středověku*, Praha 2005, s. 101.
- 46 Josef Kočí, *Čarodějnické procesy: Z dějin inkvizice a čarodějnických procesů v českých zemích v 16.–18. století*, Praha 1973, s. 50an.
- 47 Šmahel, *Mezi středověkem a renesancí*, s. 254an.
- 48 Bedřich Šindelář, *Hon na čarodějnice. Západní a střední Evropa v 16.–17. století*, Praha 1986, s. 170an.
- 49 František Spurný, *Čarodějnické procesy 16. a 17. století a jejich právní aspekty*, in: Jindřich Francek (ed.), *Hrdelní soudnictví v českých zemích v 16.–18. století*. Sporník příspěvků z konference konané v Pardubicích 21.–22. 9. 1995, Pardubice 1996, s. 136.
- 50 Kočí, *Čarodějnické procesy*, s. 51–52. Podle autora lze dnes těžko, rozhodnout, nakolik všechny pověrečné praktiky Rajniny byly vskutku vlastní přičinnou smrtí těch, o nichž vypověděla. Není však pochyb o tom, že Rajna asi chtěla zmíněné lidi otrávit, že svým čarům přisuzovala zázračnou moc a věřila jim⁶⁶.
- 51 Kopičková, *Žena evropského středověku*, s. 19.
- 52 Spurný, *Čarodějnické procesy*, s. 134.
- 53 Tamtéž, s. 134–135.
- 54 Šindelář, *Hon na čarodějnice*, s. 183an.
- 55 Alena Šubrtová, *Kontracepce, aborty a infantocida v pramenech předstatistického období*, Historická demografie 15, 1991, s. 14.
- 56 Karel Sloukal (ed.), *Královny, kněžny a velké ženy české*, s. 324–325; Švenda, *Čtvrtý hliněný obrz Království českého a paměti města Hradce Králové nad Labem*. Rozdíl II, Roku 1734 až roku 1762, Hradec Králové, 1814, s. 111.

- 57 Jan Horstý – Markéta Seligová, *Rodina našich předků*, Praha 1996, s. 74.
- 58 Richard van Dülmen, *Gesellschaft der Frühen Neuzeit. Kulturelles Handeln und sozialer Prozess*, Wien – Köln – Weimar 1993, s. 216–222.
- 59 John Hajnal, *European Marriage Patterns in Perspective*, in: D. V. Glass – D. E. C. Eversley (eds.), *Population in History*, London 1965, s. 101–143.
- 60 Michael Mitterauer, *Leidige Mütter. Zur Geschichte unehelicher Geburten in Europa*, München 1983, s. 7.
- 61 Většina studií ukazuje na vyšší míru nemanželských a předmanželských počtů v protestantských oblastech, i když ne vždy byly rozdíly výrazné, zvlášť pokud se jednalo o smléna území. K tomu viz Mitterauer, *Leidige Mütter*, s. 33–37, či John E. Knodel, *Demographic Behavior in the Past. A Study of Fourteen German Village Populations in the 18th and 19th Centuries*, Cambridge 1988, s. 24an., 214. Srov. též: Jürgen Schlumbohm, *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in protoindustrieller Zeit, 1650–1860*, Göttingen 1994, s. 125–129; Peter Zschunke, *Konfession und Alltag in Oppenheim. Beiträge zur Geschichte von Bevölkerung und Gesellschaft in einer gemischtkonfessionellen Kleinstadt in der frühen Neuzeit*, Wiesbaden 1984.
- 62 Peter Laslett, *Introduction. Comparing Illegitimacy Over Time and Between Cultures*, in: Peter Laslett – K. Oosterween – Richard M. Smith (eds.), *Bastardy and its Comparative History*, London 1980, s. 1–64.
- 63 Dokoupil – Fialová – Maur – Nesládková, *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*, s. 47.
- 64 *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996, s. 172.
- 65 Dokoupil – Fialová – Maur – Nesládková, *Přirozená měna*, s. 47.
- 66 Tamtéž, s. 174.
- 67 Alice Velková, *Nemanželské děti ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, in: Tomáš Jiránek – Jiří Kuběš (eds.), *Dítě a děství napříč staletími. 2. Pardubické bienále 4. – 5. dubna 2002*. Sborník vědeckých prací Univerzity Pardubice, série C, Fakulta humanitních studií, supplementum 5 (2002), Pardubice 2003.
- 68 K tomu např. Renate Dürr, *Mägde in der Stadt. Das Beispiel Schwäbisch Hall in der Frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main – New York 1995.
- 69 Blíže k tomuto případu Velková, *Nemanželské děti*, s. 222.
- 70 Velková, *Nemanželské děti*, s. 219–220.
- 71 Výskyt vdov mezi matkami nemanželských dětí označuje za velmi řídký i např. Mitterauer, *Leidige Mütter*, s. 19.
- 72 SOA Praha, Spisárka pozemkových knih Píseň č. 135, fol. 314–319.
- 73 Velková, *Nemanželské děti*, s. 213–14.
- 74 *Občanský zákoník* (tzv. ABGB) z r. 1811, 1. díl, 3. kapitola, § 138.
- 75 SOA Praha, Fond Zemský soud trestní, Trestní spisy zn. C, karton č. 563, spis č. 958/1869.
- 76 Louise A. Tilly – Joan W. Scott – Miriam Cohen, *Women's Work and European Fertility Patterns*, in: *Journal of Interdisciplinary History* 6, 1976, s. 465–466. Lenard R. Berlanstein, *Illegitimacy, Concubinage and Proletarianization in a French Town, 1760–1940*, in: *Journal of Family History* 5, 1980.
- 77 Goran Therborn, *Between Sex and the Power. Family in the World, 1900–2000*, London – New York 2004, s. 145–149.
- 78 *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, s. 322.
- 79 R. Rauscher, *Usmrcení človek a trestní právo zemském*, Bratislava 1927, s. 31, dle Tinková, *Hřích, zločin, šleštnost*, s. 313, 344 (pozn. č. 13).
- 80 Velková, *Nemanželské děti*, s. 206–207. Obecně viz Dokoupil – Fialová – Maur – Nesládková, *Přirozená měna*, s. 50–57.
- 81 K tomu Daniela Tinková, *Předcházení či trestání? Problém infanticida v osvětené společnosti*, in: *Český časopis historický* 101, 2003, s. 27–76; též, *Legitimita a „nová ekonomie života“ v osvětené Habsburské monarchii. Problém svobodných matek a nemanželských dětí mezi sociální kontrolou a sociální péčí na prahu občanské společnosti*, in: *Historická demografie* 27, 2003, s. 133–172; též, *Hřích, zločin, šleštnost*.
- 82 NA Praha, knihovna B, sign. IV B 31. Synodus Archidieceesana Pragensis, Habita ab Illustrissimo, ac Reverendissimo Domino Domino Sbigneo Berka, Dei et Apostolicæ Sedis Gratiæ Archi-Episcopo Pragensi, et Principe, Legato Nato &c. Anno a Christi Nativitate M. D. C. V., in Festo s. Wenceslai Principis Martyris, ac Patroni Regni, Nunc Vero Adhævis Statutis Provincialibus Ernesti Archiepiscopi Primi Pragensis. Ex Speciali Mandato Reverendissimi. Celsissimi Sacri Romani Imperii Principis, ac Domini Domini Joannis Mauriti Gustavi Reimprefia Præge in Aula Regiæ apud Jacobum Schweiger Archi-Episcopalem Typographum 1762, srov. Tinková, *Hřích, zločin, šleštnost*, s. 314.
- 83 Tinková, *Hřích, zločin, šleštnost*, s. 314–315.
- 84 *Smolné knihy města Louv*, Sborník okresního archivu v Lounech, 1993, s. 3–35; dle Michaela Neudertová – Lenka Kuthanová, *Ke komunikaci apelačního soudu a měsíčních hrdeňních soudů v době pobělohorské*, in: *Jindřich Francek* (ed.), *Hrdeňní soudnictví v českých zemích v 16.–18. století*, s. 120, 124–132.
- 85 Šubrtová, *Kontracepce*, s. 33–34.
- 86 Tinková, *Hřích, zločin, šleštnost*, s. 322.
- 87 *Knihla právu nad přecházeními*, s. 68. Malý, *Dějiny českého a československého práva*, s. 243.
- 88 *Knihla právu nad přecházeními II*, s. 49, paragraf 94.
- 89 Tinková, *Hřích, zločin, šleštnost*, s. 314.
- 90 Šubrtová, *Kontracepce*, s. 12–14; Tinková, *Hřích, zločin, šleštnost*, s. 315–316, 345 (pozn. č. 26).
- 91 Šubrtová, *Kontracepce*, s. 14.
- 92 Veselý, *Všeobecný slovník právní V*, s. 515.
- 93 Lenderová – Rydl, *Radostné děláni*, s. 75–76.
- 94 Alexandr Miřička, *Přerušeni těhotenství lékařem a jeho povinnost oznamovací*. Právník. 57 (1918), s. 81–90, 119–125.
- 95 Vladimír Rys, *Je potrat vraždou?*, Praha 1933, s. 5–6, 32, 47.
- 96 Emanuel Chalupný, *O otázce populační a reforme trestního práva*, Přednáška doc. dr. Chalupného, pronesená dne 10. ledna 1929 na schůzi Sociálního ústavu ČSR, a rozovor o této přednášce, Praha 1929, s. 16–18.

- 97 Chalupný, *O otázce populaci*, s. 29–30; J. E. Georg, *Pohlavní život v nemanželské a přirozené omezení porodů. Se 42 tabulkami k určení neplodných dnů u každé ženy*; Praha 1933², s. 49.
- 98 Známno pod označením návrh Mířičkov. Emanuel Chalupný, *O otázce populaci*, s. 21–22.
- 99 Chalupný, *O otázce populaci*, s. 26 a 29.
- 100 Rys, *Je potřeba vráždou?*, s. 33. Chalupný uvádí přesné číslo – 65 %, srov. Chalupný, *O otázce populaci*, s. 31.
- 101 Georg, *Pohlavní život v nemanželské*, s. 46–47.
- 102 Tamtéž, s. 49.
- 103 Tamtéž, s. 93–94.
- 104 Rys, *Je potřeba vráždou?*, s. 29–30.
- 105 Tamtéž, s. 54–57.
- 106 Záznamy o svobodných matkách a jejich dětech nalezneme například v soupisu poddaných chotického panství SOA Zámorsk. VS Chotice, č. kn. 489, *Rězení sírokhů, osedlých hospodářů, nájemníků, všech poddaných k panství chotického přínděžjících ode dne 1. January Anno 1700 až do summa Decembris roku běžjícího*. V seznamu figuruje celkem 744 žen z toho 18 svobodných matek, jejich nemanželské děti jsou vyjmenovány. V seznamu je uvedeno celkem 26 osob s označením „ouhonek“, tedy nemanželské dítě, pouze u jednoho dítěte je uvedeno jméno otce. Ze soupisu nelze vyčíst, jak se okolí k těmto matkám chovalo, soupis ukazuje pouze na to, že nemanželská matka zůstala v rodině, z které pocházela, nemanželské děti byly v určitém věku dávány do služby k místním sedlákům.
- 107 Tinková, *Hřich, zločin, šílenství*, s. 328–329.
- 108 Cesare Beccaria, *Traité des délits et des peines*, Paris 1996, 36. kapitola. Český překlad citován dle Tinková, *Hřich, zločin, šílenství*, s. 325.
- 109 Daniela Tinková, *Illegimita a „nová ekonomie života*, HD 27/2003, Praha 2003, s. 133–172.
- 110 Johann Dionis John, *Lexikon der k. k. Medizinallgesetze I, A–G*, Prag 1790, s. 6.
- 111 John, *Lexikon II, H–Q*, Prag 1790, s. 37.
- 112 Tamtéž, s. 127–135.
- 113 SOA Třebon, Velkostatek Protvín, inv. č. 2339, sign. V. BC 3 N, Criminalh-tersuchung mit der Veronika Tallalaussin aus dem Dorf Wirtitz wegen Kind-smord.
- 114 Jindřich Skopce (ed.), *Paměti Františka J. Vanáka souseda a rychtáře mlýčického z let 1770–1816. Kniha čjortá (rok 1802–1806)*, Praha 1936, s. 20.
- 115 *Obecný zákoník občanský císařství rakouského I, český překlad*, Vídeň 1862, paragrafy 155, 162, 164–169.
- 116 *Občanský zákoník* (zv. ABCB) z r. 1811, I. díl, 3. kapitola, paragraf 170.
- 117 Tamtéž, paragraf 169.
- 118 Mitterauer, *Ledige Mütter*, s. 7. Edward Shorter, *Illegitimacy, Sexual Revolution and Social Change in Modern Europe*, in: *Journal of Interdisciplinary History* 12, 1981, s. 237–272.
- 119 Edward Shorter, *The Marking of Modern Family*, New York 1975. Viz též Lawrence Stone, *The Family, Sex, and Marriage in England, 1500–1800*, New York 1977; Randolph Trumbach, *The Rise of the Egalitarian Family*, New York 1978.
- 120 Ottava encyklopedie nové doby, díl 3, strana 143.
- 121 MZA Brno, f. C 166 Jednota učitelů moravských, k. 9.
- 122 NA, ČG – Publ. 1796–1805, kart. 3510.
- 123 Jan Dvořák, *Poměry nalezenci a sirotků v hrádovství českém*, Praha 1903.
- 124 Podobně Petr Svobodný – Jiří Kudela, *Martiny zemřelých Vlasčského špitálu v Praze (1719–1789)*, HD 15/1991, s. 45–75; dále Petr Svobodný, *Vlasčský špitál na malé straně a jeho místo v péči o matku a dítě do josefánských reforem*, Documenta Pragensia 7/1987, s. 113–134.
- 125 Tež Svobodný – Hlaváčková, *Dějiny lékařství*, s. 108–109.
- 126 Tinková, *Hřich, zločin, šílenství*, s. 330.
- 127 Na pokoji byla postel se závěsy, přikryvky a polštáře lepší kvality, dětská postýlka, umyvadlo, lavice, stůl, nočník, svícen z cínu, noční stolek, záchod, křeslo, ručníky a ubrousky, přibory, na oknech byly bílé závěsy. Thaddäus Bayer, *Beschreibung der öffentlichen Armen Versorgungsanstalten in der köngl. Böhmischen Hauptstadt Prag*, Prag 1793, s. 112.
- 128 NA Praha, ZPaN, č. kn I, s. 13 a 61.
- 129 Jan Dvořák, *Boj proti úmrtnosti kojenců vůbec a dětí nemanželských a nalezenců zvlášť*, Sociologická studie, Praha 1910, s. 75.
- 130 Jako další příčina vysoké úmrtnosti novorozenců jsou uváděny nezdatilí pokusy o potrat; Národní archiv v Praze, Zemská porodnice a nalezence (ZPaN), kniha normalí I, zápis Nr. 759.
- 131 NA, Zemský výbor, sign. 34/33 Převezetí ústavu země, kart. 624.
- 132 NA, Zemská porodnice a nalezence v Praze, kniha normalí I, zápis č. 14, s. 164.
- 133 NA, ZPaN, Instruktionen für die Gebär- u. Findelanstalt zu Prag, 1835, č. kn. 14, Instrukce pro opatrovnice, paragraf 15.
- 134 František Xaver Veselý, *Všeobecný slovník právní. Příručí slovník práva soukromého i veřejného země na říšské radě zastoupených III*, Praha 1898, s. 421.
- 135 Určitý pohled na život svobodných matek poskytují výšechové protokoly např. Pavel Matlas, *Delikt mlstiva a jeho posltů na schwarzenberském panství Hluboká nad Vltavou*, in: Archivum Třebonense 5, Třebon 2006, s. 76–96 aj. Výšechové protokoly odhalují strategii svobodných matek, jejich vnímání těhotenství a obavy.
- 136 Johann Petr Frank, *System einer vollständigen medicinischer Polizey*, Vídeň 1780–1817, sv. II, s. 5.
- 137 Alois Epstein (1850–1918), od r. 1880 vedl oddělení pro ošetřování novorozenců a kojenců.
- 138 Alois Epstein, *Studien zur Frage der Findelanstalten unter besonderer Berücksichtigung der Verhältnisse in Böhmen*, Prag 1882.
- 139 Franz Seraph Hügel, †1876, v l. 1848–1863 ředitelem dětské nemocnice sv. Josefa ve Weidenu.
- 140 Franz Seraph Hügel, *Findelhäuser und das Findelwesen Europa's, ihre Geschichte, Gesetzgebung, Verwaltung, Statistik und Reformn*, Wien 1863 (za s. 393).

ŽENÁ V ČESKÝCH ZEMÍCH od středověku do 20. století

MILENA LENDEROVÁ,
BOŽENA KOPIČKOVÁ,
JANA BUREŠOVÁ,
EDUARD MAUR (EDS.)

 NAKLADATELSTVÍ
LIDOVÉ NOVINY